

ФОРМИРАНЕ НА ЛИЧНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ СТОПАНСТВА В БЪЛГАРИЯ В ПЛАНИНСКИТЕ И ПОЛУПЛАНИНСКИТЕ РАЙОНИ

ВЕСЕЛИН ТЕПАВИЧАРОВ

*Веселин Тепавичаров. ФОРМИРОВАНИЕ ПОДСОБНЫХ ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИХ ХОЗЯЙСТВ
В ГОРНЫХ И ПРЕДГОРНЫХ РАЙОНАХ БОЛГАРИИ*

В настоящей работе рассматриваются поземельные аспекты при формировании подсобных сельскохозяйственных хозяйств в горных и предгорных районах Болгарии, а также их оснащение хозяйственными строениями и сельскохозяйственным инвентарем, разводимые в этих типах хозяйств растения и животные. В этом контексте обращается внимание и на некоторые другие проблемы, связанные с коллективизацией земли в Болгарии в период 50-х гг. XX в. и с социальными взаимоотношениями в указанных районах страны при распределении земельного фонда для подсобных хозяйств. Основным тезисом автора является утверждение, что подсобные сельскохозяйственные хозяйства в горных и предгорных районах представляли собой основным фактором для сохранения традиционного земледелия и скотоводства в этих районах, и что они способствовали сохранению, в известной мере, связи между старшими поколениями болгар и земель.

*Vesselin Tepavicharov. THE FORMATION OF THE INDIVIDUAL FARMS IN THE MOUNTAIN
AND SEMI-MOUNTAIN REGIONS IN BULGARIA*

In this study the author concerns the agrarian aspects of the formation of the individual farms in the mountain and semi-mountain regions in our country, their equipment with farm buildings and implements, on this topic are concerned some other problems connected with the process of collectivisation of the land in Bulgaria during 1950s and with social relationship in the regions mentioned above, especially the distribution of the land fund give for personal use. The main idea of the author is that the individual farms in the mountain and semi-mountain regions have been the basic factor of the mountain and semi-mountain regions have been the basic factor of the preservation of the traditional agriculture and animal husbandry in those regions. In that way those farms to some extent helped the survival of the connection between the older Bulgarian generations and the land.

Личните земеделски стопанства в България, създадени в условията на фактическо одържавяване на земята след втората половина на 50-те години на нашето столетие, функционирали до началото на 90-те години, не са били обект на проучване в българската етнология. На тях по-голямо внимание са обръщали някои наши икономисти, които са засегнали главно размерите на тези стопанства и техния дял в националното селскостопанско производство¹. В отделни социологически и етнологични публикации също е загатнато за този проблем², но той е споменат в контекста на други въпроси. Ако за историята липсата на изследвания за личните земеделски стопанства може да се оправдае с необходимостта от „отлежаване“ на историческия факт, то за науки като етнологията и социологията такова оправдание няма. Необходимостта от проучване на тази проблематика специално за етнологията е належаща още *сега*, тъй като споменът за въпросните стопанства все още не е избледнял, а и усвоените поведенчески стереотипи от времето на тяхното функциониране продължават да доминират в ежедневието на хората на село и дори в някои по-малки градчета.

В настоящото изследване ще бъде направен опит да се осветлят от гледна точка на етнологията някои проблеми относно формирането на тези стопанства и тяхното място в живота на хората от планинските и полупланинските райони. Предпочитанията на автора точно към тези стопанства и обособяването им в отделен проблемен кръг се основават най-вече на тяхната обусловеност от екологичната среда. Тази особеност е намерила отражение и в нормативната база, където личните земеделски стопанства от планинските и полупланинските райони са обособени в отделен сектор и се разграничават от подобен род стопански формирования в равнините.

Една от характерните особености на планинските и полупланинските райони в България е, че почти навсякъде преобладават кафявите горски почви, които не се смятат за плодородни в сравнение с „чернозема в полето“. Надморската височина на болшинството от посетените села е между 800 и 1500 м, а температурите варират от 2–15 °C през зимата до 25–30 °C през летните месеци. Над средното равнище за страната е и влажността на въздуха. В повечето от селищата теренът е силно насечен. Преобладават дъбови и букови гори, както и залесени места с бор и ела. През зимните месеци снежната покривка се задържа за около месец, обикновено към края на декември и първата половина на януари, и дебелината ѝ рядко надхвърля 30–35 см. Дъждовни сезони са ранната пролет и есента, но дори и през това време през последните години има засушавания³.

Понятието *лични земеделски стопанства* бе въведено в обръщение още от средата на 50-те години на нашето столетие във връзка с колективизацията на земята и обособяването на отделен поземлен фонд за „лично ползване“. Тъй като земята беше фактически одържавена, основните инструменти на държавата за експлоатиране на поземлената собственост и инвентар – Трудово-кооперативното земеделско стопанство (ТКЗС) и Аграрно-промишленият комплекс (АПК), след 70-те години – представяха на желаещите лица отделни поземлени участъци за стопанисване под формата на лични стопанства. Лицата обаче не бяха фактически собственици на тази земя, нито пък тя се смяташе за наета или арендувана. От друга страна, в чисто юридически смисъл на думата, земята не беше национализирана и според националното законодателство тези „лични стопани“ бяха получили от ТКЗС (АПК) „своята“ земя или такава на своите съселяни или съграждани.

Така че от формална юридическа гледна точка бе налице истински парадокс, при който собственикът на земята получава част от нея или друга земя за „лично ползва-

не“, без да се ползва от каквото и да било право на собственик. Ако от юридическо гледище по този въпрос съществуваше хаос, то не така стояха нещата откъм фактическата им страна. Реалният собственик си оставаше държавата, която, както вече бе посочено, чрез своите инструменти ТКЗС и АПК впоследствие предоставяше по свое усмотрение отделни поземлени участъци на желаещите да ги обработват. По-нататък този въпрос ще бъде разгледан обстойно и затова тук няма да се спираме повече на него, а само ще добавим, че именно тази предоставена земя получи названието „лично земеделско стопанство“. В някои публикации тя се среща и като „помощно лично стопанство“, но подобно определение е неточно, тъй като за „помощно стопанство“ може да се смята и собствената дърводелска работилница, и занаятчийски дюкян, и други подобни творения на личната инициатива през упоменатия период.

Хронологизацията на работата е съобразена с появата на личните земеделски стопанства и техния залез в самото начало на 90-те години във връзка с разграждането на ТКЗС и Закона за връщането на земята.

Изследването се основава най-вече на теренна етнографска информация от 19 селища на Предбалкана и 40 населени места от Родопите, събирана от автора през последните три години. Използвани са и данни от някои публикации, главно за икономическите и правни параметри на интересуващата ни проблематика, тъй като други данни литературата не ни предоставя.

Тук въпросът касае предимно жителите от селата в упоменатите райони, тъй като жителите на градовете в по-малка степен са били ангажирани с такава дейност. Доколкото все пак такъв ангажимент е съществувал сред част от градското население, в болшинството от случаите личните земеделски стопанства на тези граждани са били в околните села и са стопанисвани с помощта на техните родители. Така че и тук фактическите стопани на дадената земя за лично ползване са били жители от селата.

Изследването на личните земеделски стопанства освен научнопознавателния подтекст има и чисто практическа стойност. Именно чрез тези стопанства бе запазена връзката на част от българското население със земята, макар и тази връзка по своето съдържание да се различава съществено от своя първообраз в годините преди колективизацията. Отношението на българина към земята сега е актуално не само заради съвременната ситуация в селското стопанство, но и да се проследи и изгънялата вече нишка между традиция и съвременност.

Нека отбележим, че настоящото изследване няма претенции за изчерпателност.

ПОЗЕМЛЕНОТО ОБОСОБЯВАНЕ НА ЛИЧНОТО ЗЕМЕДЕЛСКО СТОПАНСТВО

През втората половина на 50-те години БКП успя да колективизира по насилствен начин поземления фонд в страната. Макар че формално земята не беше национализирана, на практика тя се превърна в собственост на държавата. Фактическото право на собственост държавата упражняваше чрез ТКЗС и отчасти чрез Държавните земеделски стопанства (ДЗС). Колективизацията срещна повсеместна и спонтанна съпротива на поземлените собственици. Това противопоставяне на официалната държавна политика не произтичаше от никакви идеологически или политически съображения, а главно от привързаността на българския селянин към земята и отглеждания от него добитък.

Именно тази привързаност бе една от основните причини да се остави част от

поземлената собственост за „лично ползване“, което до известна степен да смекчи покрусата от „вземането на земята“⁴. Този мотив е отбелязан и на почти всички партийни форуми на БКП по повод проблемите в селското стопанство след колективизацията.

За решението да се остави част от земята за стопанисване на бившите собственици твърде голямо значение има и обстоятелството, че навсякъде е имало отделни поземлени участъци (парчета), които не са били пригодни за включване в „текезарските блокове“ и респ. не е било рентабилно за тях „да се хаби техника“⁵. Това е било характерно преди всичко за планинските и полупланинските райони, където теренът е „насечен от реки и долчинки“, а голяма част от „нивите“ са били по „стръмното“, заградени от гори и „далече от пътя“⁶. „Дотам трактор не можеше да стигне – обясни същият информатор – и затова решиха да ни го оставят, та да не пустее...“

Изложеното по-горе мнение е характерно и за останалите райони с подобни екологически особености. За сравнение ще изложим изявленията по този повод на няколко информатори от различни населени места: Джамал Шабан от с. Гьоврен (Девинско): „Кога вземаха имота, ни оставиха по-лошите парчета, а по-хубавото – в къпа. То пак не беше си наше, както преди. Дават ти го като висполица, ама срещу послушание и да работиш по няколко дни в ТКЗ-то...“⁷ Захари Мурджев от с. Стойките (Смолянско): „Като вземаха земята, решиха да оставят по няколко декара за лично ползване, защото имаше много парчета, дето са настрани и не стават за блок (на ТКЗС – б. м., В. Т.). Вместо да пустеят, ги оставиха на хората, ама не като частно, ами все едно – дали са ти го за временно ползване...“⁸ Такива изявления в планинските и полупланинските райони направиха почти всички информатори. За разлика от тях жителите на села „от полето“ посочваха, че в техните села им оставяли само „дворното място“ или „имот“, който е бил в рамките на самото село, в застроената зона“. Като причина и тук се отбелязваше невъзможността такива парчета да станат „блокове“.

Добре личи, че хората обясняват горепосоченото законодателно решение до голяма степен със стопанско-рационални мотиви, най-вече да не се похабява земята, останала извън блоковете на ТКЗС. Такова обяснение напълно отговаря на истината, тъй като изложените по-горе мотиви от информаторите наистина са предопределяли до значителна степен волята на законодателя. В този случай обаче държавната воля е предназначена предимно за планинските и полупланинските райони и това е добре отразено в Устава на ТКЗС от 1957 г., където са регламентирани най-напред размерът на личните земеделски стопанства и границите на възможната стопанска инициатива на „личните стопани“.

Според този Устав личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони могат да бъдат в размери до 5 дка, докато тези в равнините са в размер до 2 дка. Броят на отглежданите овце в стопанствата до 5 дка не може да превишава числото 10, броят на свинете не трябва да е повече от 5, не могат да се отглеждат повече от 1 крава или биволица¹⁰. В Устава са визирани Предбалкана, Родопите, поземленият фонд в подножието на Рила, Пирин и Средногорието, а така също и полупланинските места в Странджанско-Сакарския край, Осогово и Беласица.

Допълнителен мотив за по-големия размер на личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони е и „бедността на почвите“ там, което не

позволява отглеждането на интензивни култури. В тази връзка един информатор от с. Михалково отбелязва: „Властта я беше страх да не станем капиталисти, да не забогатеем. Затова в плодородните места, каквото беше в Пловдивско и Пазарджишко, оставиха само по 2 декара, а тук, нали земята не е така хубава, оставиха по 4–5 декара. Колкото да се занимаваме, да си стоим на село...“¹¹. Макар че подобни изявления се срещат рядко, без съмнение страхът на законодателите от „капитализма“ е повлиял върху решението за границите на тези стопанства и за количеството на отглеждания добитък. На редица места например бивши служители на ТКЗС отбелязваха, че е било нерентабилно за кооператива да обработва отделни парчета от по 5–10 дка, които са се намирали на стръмни места и твърде далече от стопанските сгради на „ТКЗ-то“. „Вместо да го дадат на хората да си докарат нещо допълнително – блок направили – коментира по този повод жител от с. Барутин, – ама нали не трябваше да има частно, затова гледаха всичко в ТКЗ-то да вкарат или пък го оставяха да пустее. На хората даваха само по 5–6 декара, колкото да не е без ич...“¹². И на други места „страхът от частното“ (разбирай личната инициатива) е принуждавал управата на ТКЗС да полага грижи за поземлени участъци, които са носели загуби на кооперативното стопанство или пък такава земя и била оставяна да пустее.

За „оставянето“ на част от земята на бившите собственици известно влияние е оказал и страхът на селяните, както и на властите, че в процеса на колективизацията на земята са били възможни затруднения с изхранването на населението¹³. Този страх е бил повсеместен за цялата страна. За селянина, свикнал да осигурява хляба на семейството си от собствената нива, е било непонятно „как държавата ще ги храни“, след като нейна работа е „да взима данъци, та да поддържа чиновника, жандарина и войника“¹⁴. „Наплашили се бяхме от какво ще се издържа, като ни взеха земята. Тате псуваше, пиеше и ни биеше, а мама се вайкаше, че ще мрем от глад – споделя един съвременник. – И в цялата страна така беше тогава, но после работите се оправиха.“¹⁵

За тези опасения съобщават и много от информаторите от Родопите, от Лудогорието и на други места, така че цитираното мнение по-горе може да се смята за общовалидно за цялата страна, вкл. и за онези домакинства, които са осигурявали доходите си извън стопанството поради лошокачествена земя или пък недостатъчен поземлен фонд. Такива са били повече в планинските и полупланинските райони и затова се е налагало част от членовете на семействата „да се главят“ при по-засложни селяни в „полето“ срещу известно количество хлябно зърно или царевича. Осигуряването на хляба е ставало и чрез натурална размяна на животинска продукция и млечни произведения с жито, царевича, ечемик и пр.

За опасенията, че „ще се гладува“, свидетелствуват и изказванията на някои ръководители на местните партийни организации на БКП по селата тогава. Един такъв функционер отбелязва по този повод следното: „Ходихме в околийския център Тетевен и там ни казаха да обясняваме на селяните, че държавата ще се погрижи да ги снабди с хляб. Но ние, дето си бяхме по селата, много-много не вярвахме. То и нас ни беше страх, че ще гладуваме – но нямаше как – трябваше да правим ТКЗС, така ни бе наредено. После се оказа, че е било за добре – отърваха ни от теглото, но преди това си свикнал на друго и не знаеш какво ще последва...“¹⁶

Оставянето на част от земята за лично ползване до голяма степен е било про-

диктувано и от необходимостта за известна компенсация на „селяните кооператори“ за прекалено ниското заплащане в ТКЗС по същото време. Ако в промишлеността, услугите, администрацията и търговията дневната надница е възлизала средно около 2 лв. (по курс на парите след 1962 г.), то в ТКЗС „трудоденят“ се е заплащал със символичната сума от 30 до 50 стотинки. По инициатива на властта също така още след 1958 г. „селяните кооператори“ доброволно „се отказват“ от арендата за „внесената“ в ТКЗС земя. Така че чрез личните земеделски стопанства „кооператорите“ трябва „да докарват по нещо допълнително“, за да се препитават¹⁷. Именно на тази основа личните земеделски стопанства в редица публикации се наричат „помощни“, а след 1970 г. властите въведоха и термина „самозадоволяване“, който се отнасяше преди всичко за тези стопанства.

За хората от планинските и полупланинските райони, които в по-голяма степен бяха запазили традиционното ежедневие, отколкото в равнината, личните земеделски стопанства се възприемат и като средство за съхраняване на някои навици от преди колективизацията. „Земеделецът“ като социалнопсихологическа и професионална категория се оказва твърде устойчив и промените в икономическата и политическата база не са били в състояние да го погребат така лесно. Утвърдените от векове стереотипи на поведение, свързани със земеделската календарна година, успяват да устоят не само на модернизацията през т. нар. капиталистически период от развитието на България, но упорито си проправят път и сега, когато новата власт прави отчаяни опити да ги подмени „съв социалистическия начин на живот“.

Гореказаното се отнася дори за голяма част от онези експроприирани земеделски собственици, които поемат пътя към града, за да потърсят препитание в „завода и канцеларията“. Сто деветдесет и девет души от информаторите констатираха със задоволство, че чрез личните земеделски стопанства са имали „занимание“. Тук ще отделим място на няколко цитата, които добре илюстрират това заключение: „Добре, че ни оставиха малко (земя – б. м., В. Т.), та да си гледаме животинки. На мен като ми е празен двора, все едно, че съм умрял. Виж младите, по кафетата гледат да стоят, мързи ги, но за мен кафето е в двора.“¹⁸

„Без работа не съм навикнал да стоя. Тридесет години съм работил на държавата, но и къщата съм си гледал. И крава, и пет-шест овце, и кокошки, и прасета – тук при мен всичко е имало. На мен не ми тежи да ги гледам – те са радост, като децата...“¹⁹

„Децата ми викат: тате, махни го тоя добитък, остави това тегло, но аз ги *сиктирдисвам*. Не ми тежи работата (в личното стопанство – б.м., В. Т.), тя си ми е занимание, хоби му викате вие гражданите. Нас тук на село това ни крепи. То не е за печалба, то е навик още от времето...“²⁰

„На времето, когато стана ТКЗ[С], много се тревожехме, че ни вземат имота, но то добре че така стана, та и ние поживяхме. Нали ни оставиха по 5 декара, та да се намираме на работа и да си гледаме по някое добиче. Нали знаеш, селска къща без добитък не може, иначе в дома е като запустяло – 15 кокошки, едно прасе и три кози си гледам и те са ми като дружки. Мойта баба все при тях седи, все нещо ще им прави *сгода*, ще ги милва и ще им приказва. Па и файда има от тях...“²¹

Няма съмнение, че личното земеделско стопанство не може да се разглежда само от социално-икономическа гледна точка. Чрез него се задоволяват и потреб-

ности, наследени от миналото, свързани с привързаността на селянина към земята. Културата на традиционния земеделец наднича от всяко кътче на неговата душа. След колективизацията именно личното земеделско стопанство успява да съхрани това традиционно наследство и да запази връзката на българина със земята, макар и твърде изтъняла.

Първоначалното обособяване на личните земеделски стопанства става предимно върху собствена земя. Във всички изследвани села информаторите отбелязваха, че са им оставили част от земята (собствената) за лично ползване. В разговорите информаторите наричаха тази земя „нашата“, „моята“, „имота на тате“ и други подобни. Тези хора обаче имаха ясно съзнание, че дадената земя не им принадлежи и че фактическието право на собственик има държавата чрез ТКЗС.

Предоставянето на земя за лично ползване е ставало след подписването на декларация за влизане в ТКЗС. И тук най-добре ще бъде да цитираме един от информаторите, чиито спомени от онова време добре отразяват процеса на колективизация и формиране на личните стопанства: „В декларацията искаха да вписваме всичко – ниви, инвентар и животни. После, като подпишеш, та питат кое ще искаш да ти се остави за лично ползване. Ама ти казват в кои места да избираш. Хубавите парчета, дето ставаха за блок, не ги даваха. Само места, дето бяха встрани, по-малко, на неудобни места или пък бяха близо до домовете. Искаха и *землицата* (дворните места – б. м., В. Т.) да декларираме. Повече от пет декара не даваха.“²²

Фактът, че цялата земя е била колективизирана и впоследствие част от нея дадена за лично ползване, много добре издава желанието на властта да си създаде нормативна база за правото над целия поземлен фонд. Именно в качеството си на фактически собственик държавата можеше да поставя някои условия на личните стопани, да се възползва от техните услуги. В с. Митровци например от всяко семейство, получило земя за лично ползване, са се изисквали 10 работни дни в годината в полза на ТКЗС. В селата Брусен, Лопян, Малки Искър и Горно Павликеи пък са били задължителни „пет трудодни за сенокос“ или всеки стопанин е трябвало да „окося по пет декара текезарска земя“, да изсуши сеното и го предаде на ТКЗС. Подобни повинности задължения са били характерни и за останалите места в страната, където са функционирали такива стопанства. На лицата, които по една или друга причина не са изпълнявали тези повинности, земята за лично ползване е била отнемана. По този начин местната власт в лицето на кмета, партийния секретар и председателя на ТКЗС създава надежден механизъм за подsigуряване на допълнителна работна ръка с оглед прибирането на реколтата от кооперативното стопанство. Изработваните трудодни не са били заплащани, но след 1970 г. се въвежда и възнаграждение.

Създаването на личните земеделски стопанства е ставало на доброволни начала. Както вече бе отбелязано по-горе, след подписване на декларация за влизане в ТКЗС, всеки от „кооператорите“ е бил питан дали желае да получи земя за лично ползване²³. От получената информация е видно, че почти не е имало случай някой да откаже на предложението. Макар че не е било задължително да се „отиде на собствена земя“, по правило всеки е предпочитал да получи част от бащиния си имот. „Всеки на своето трябваше да си иде, на чуждото не може, иначе щеше да има кавги“ – отбелязва един информатор от с. Михалково²⁴. Такива предпочитания в общи линии са били валидни за цялата страна, поне що се отнася до първите години от съществуването на

въпросните стопанства. Навсякъде по този повод най-често срещаните изрази са: „по-добре на своето“, „на чуждо не иде“, „чуждото си е чуждо, не слади“ и пр.

Обстоятелството, че в началните години от формирането на личните земеделски стопанства последните са били върху земя, която преди колективизацията е била „бащина“ или „своя“, има съществено значение за съхраняване на някои традиционни дейности. Това е обусловено преди всичко от емоционалната натовареност на връзката с миналото чрез тази земя. Много от информаторите с носталгия говореха за миналото, когато ставаше дума за тези поземлени участъци: „Като си ида на наш'то, дето все сме си го работили и сега си го работим, и си припомням едно време какво беше... Съберем се всичките, па ще косим, ще жънем или ще прибираме тютюна. Работа много, ама и весело беше. Сега не се работи така, всичко е по-лесно, ама тогава беше по-хубаво.“²⁵ Спомените, свързани със земята на предците, обуславят до известна степен и запазването на традиционния начин на обработка на тези участъци, тъй като изявления като горното се срещаха често и без подсказващи въпроси.

До първите две-три години след колективизацията притежатели на лични земеделски стопанства са предимно вносители на дялове в ТКЗС и жители от самите села, тъй като навсякъде в планинските и полупланинските райони поземленият фонд е бил разпределен относително справедливо. Хора без никаква земя рядко са се срещали. Впоследствие обаче земи за лично ползване са се раздавали и на други желаещи, които са „придошли“ по-късно или не са разполагали със собствена земя до колективизацията. И за тях е оставало условието да дават необходимата норма трудодни на ТКЗС. Такава земя управата на ТКЗС е раздавала предимно в близост до дворните места и в местности, които не са били подходящи за машинна обработка. Такива случаи обаче не са били толкова чести, тъй като миграционният поток е от „планината към полето“ или от селата към градовете. Устройваните с такива стопанства пришълци са били предимно хора, изпратени на работа от града като ръководители на ТКЗС или на друго местно предприятие. В тази връзка възникват и първите конфликти. „Спуснатите“ за първенци лица обикновено са получавали по-добри парчета и затова местните жители са приемали твърде резервирано такива решения на управата на ТКЗС. В много от случаите реагират бившите собственици на въпросните места, тъй като пришълца „е дошъл на нашето място“²⁶. Особено остра е тяхната реакция, ако им е било отказано „навремето“ да получат парчетата, които впоследствие са предоставени на първенеца, дошъл „отвън“²⁷. В общи линии подобна е била реакцията и когато представителите на местната власт са уреждали свои близки и приятели. „Нас ни пращат по чукарите, а роднините на кмета взеха най-хубавите места за лично ползване. Аз разбирам то да е било на бащите им, ами то е на други хора...“²⁸ – възмущаваше се жител на с. Горно Павликени, а такива оплаквания се срещаха твърде често и на други места.

Конфликти от този род са ставали и в онези села, където председателите на ТКЗС са били външни хора и затова при раздаването на земя за лично ползване не са се ръководели от общоприетото правило „всеки на своето“. Оплаквания в този аспект също бяха твърде чести: „От града (Неврокоп – б. м., В. Т.) решиха, че ние нямаме подходящ учен човек за тази работа (председател на клоново стопанство към АПК – б. м., В. Т.) и ни пратиха техен. Той, нали не е оттук, въобще не гледаше чий е имота и даваше както той си рече. Не стига дето не е справедливо, ами и ние се изпокарахме между нас си...“²⁹.

Ако се съди от информацията, конфликтите тук са били на две нива. От една страна, недоволство е имало от бившите собственици, които са били резервирани към решенията на местната власт да раздава за лично ползване „тяхна земя“ на други желаещи, ако тя е била по-добра от парчетата, които тези собственици са получили за лично стопанство. При други случаи конфликтите са възниквали от фаворизирането на близки на местните управници. Недоволство от това е имало и в случаите, когато не е ставало въпрос за „собствена“ земя.

Ако до началото на 70-те години все пак правилото „всеки на своето“ в общи линии се е спазвало, то впоследствие това правило все повече се изоставя. При нашата теренна работа успяхме да засечем 149 лични земеделски стопанства, възникнали през 60-те години, и от информацията на техните притежатели бе констатирано, че те са формирани изключително върху „собствена земя“, докато при 89-те стопанства, възникнали след 1970 г., само около половината от земята е „бащина“. Явно с отдалечаване от времето на колективизацията и със смяна на поколенията връзката с „бащината земя“ е започнала да се къса. За това способства и самата власт. От средата на 70-те години насетне представителите на местната управа обикновено са се самовъзнаграждавали с най-добрите поземлени участъци, предназначени за лично ползване³⁰. В редица селища местни властници преднамерено са налагали трансформирането на отделни поземлени участъци с цел да загравят по-хубавите парчета. Типичен случай е подобна процедура в с. Старо Стефаново: „Като стана ТКЗ[С] на нас ни оставиха една нива (посочва се местността – б. м., В. Т.), дето тате не я обичаше. Местото не беше хубаво, па и далече беше. Е, примирихме се, нали да върви общото. Мина доста време и нашите първенци взеха та развалиха най-хубавия блок, направиха го за лично ползване и го взеха за себе си. В той блок и ние имаме земя, но на нас ни отказаха, нашето го взе един агроном от АПК-то.“³¹

На други места пустеещи земи, облагородени от техни стопанства и превърнати в доходни участъци, преднамерено са били иззети „за блокове“, а след време превърнати в „земя за раздаване“, но дадена на „близки на партийния и на шефа на ТКЗ-то“³². По този начин постепенно става преразпределяне на поземления фонд в планинските и полупланинските райони, от който процес най-облагодетелствувана е местната управляваща върхушка и хора, приближени до нея. Не правят обаче изключение и обикновени работници, предимно трактористи и комбайнери, които също успяват да се сдобият с добри поземлени участъци за лично ползване. Това преразпределяне до голяма степен е стимулирано и от отслабването на връзката с „бащините“ земи. Ако до началото на 70-те години се е спазвало правилото „всеки на своето“, то впоследствие все повече започва да се налага критерият „трудов стаж в ТКЗС“. Именно на тази основа се дава земя за лично ползване, като все по-рядко се взима предвид на кого е принадлежала тази земя преди колективизацията. Постепенно започват да заглъхват и конфликтите на база създаване на лични стопанства на „чужда земя“. В това отношение е налице и един друг факт. Ако притежателите на лични земеделски стопанства, които са на възраст над 50 години, предпочитат все пак да обработват „своя земя“, то за такива стопани под тази възрастова граница, не е от значение на когото е било земята преди колективизацията. На някои места бяха констатирани конфликти между родители и синове относно въпроса, какви парчета да се вземат за лично ползване. Ако по-старите настояваха да си вземат „тяхното“, то техните потомци предпочита-

ха „по-хубавото“. В тази връзка твърде характерно е и мнението на по-възрастните, обобщено в изказването на информатор от с. Борима (Тетевенско): „Ами, че тук в селото младите да не знаят къде са им земите (по повод връщането на земята – б. м., В. Т.). Ние по-старите им викаме да им ги покажем, ама те казват, че не ги интересува и че със земеделие няма да се разправят... Е, тук-таме някои се захванаха, ама не отиват на дядовото си, ами гледат на хубавото, на чуждото, а така вече не дават.“³³

Въз основа на горните обстоятелства личните земеделски стопанства могат да бъдат квалифицирани на такива, формирани върху „собствена земя“, и стопанства върху „чужда земя“. Стопани на първата категория са обикновено хора над 50 години и по правило тези стопанства са възникнали през 60-те години. Докато притежателите на другите са по-млади и са формирани в по-късно време. Така например от засечените 149 стопанства, създадени до 1970 г., 142 са изцяло върху „бащина земя“, 4 са смесени и само 3 са изцяло върху земя, която не е била собственост на стопанина преди колективизацията.

Що се отнася до стопанства, формирани след 1970 г. въпросните показатели са твърде различни от горепосочените. От засечените 89 такива единици 28 бяха върху собствена земя, 33 бяха смесени, а останалите 28 – изградени изцяло върху „чужда земя“. Що се отнася до възрастта на притежателите на тези стопанства, то болшинството от тях бяха между 30–55 години.

От горепосочените факти е видно, че при новите поколения връзката с бащината земя все повече изтънява, а в известен смисъл това се отнася и до връзката на българина със земята по принцип. Така че користните действия на управленската върхушка по селата в планинските и полупланинските райони, а и в цялата страна, едва ли са най-важната причина за тенденцията на откъсване на българина от земята. По-скоро тя е следствие от политиката на пролетаризация на населението по селата в смисъл, че селянинът не е собственикът, пълният господар на обработваните от него поземлени участъци и че чиновническият стол и работата в завода са далеч по-престижни и освободени от трудовото напрежение на селскостопанския работник. Тъй като в настоящото съчинение вниманието ни е насочено към създаването на личните земеделски стопанства, проблемите около отслабването на връзката между българина и земята са обект на отделно изследване и затова тук повече няма да се спираме на тях.

Създаването на лични земеделски стопанства е най-интензивно в края на 50-те и през 60-те години и този процес е обвързан с колективизацията на земята. Появата на такива стопанства в планинските и полупланинските райони продължава и по-късно, но не със същата интензивност. Според нашите изчисления стопанствата, създадени след 1970 г., са приблизително два пъти по-малко от тези, формирани до споменатата времева граница. При това създаването на нови стопанства след 1970 г. непрекъснато намалява: В тази връзка се налага да посочим отново, че в изследваните райони бяха засечени 149 стопанства, образувани до 1970 г., и 89 – създадени в периода 1970–1990 г. Макар и косвено, това твърдение се подкрепя и от данните, които ни дават изследванията на някои учени икономисти. Според Б. Буюклиев през 1960 г. в личните земеделски стопанства са били заети 341 589 души, през 1970 г. – 343 210, а през 1982 г. – 173 380³⁴. Същият автор твърди, че от 1970 г. насегне броят на личните стопанства в страната запазва относително равновесие, въпреки намаляването на заетите лица в тях.

Тези данни са за цялата страна, но като тенденция те се отнасят и за планинските и полупланинските райони, въпреки че демографската криза в местата с по-висока надморска височина е била в по-напреднал стадий. Не разполагаме с данни за броя на личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските области по години, но твърдението за запазването на тяхната численост след 1970 г. се подкрепя и от едно изследване на А. Байрямов и Н. Андреев, което се отнася за заетата работна ръка в планинското и полупланинското земеделие³⁵.

Постепенното заглъхване на процеса на формиране на нови земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони е свързано както с демографската криза в тези места, така и с отмирането на привързаността на хората към земята. Почти навсякъде по-възрастните информатори отбелязваха, че „младите не са по работата (земеделската работа – б. м., В. Т.)“. „Земята ще запустее, откак си идем ние – отбелязва един информатор – младите от земята не се интересуват. Те затова отидоха по градовете, па и тия, дете останаха, не искат със земеделие да се разправят. За тегло го смятат.“³⁶ Това твърдение до голяма степен отговаря на истината и се потвърждава и от информацията, която получавахме от лица под 40 години. Най-често хората на тази възраст отбелязват, че от земеделие „файда няма“, че „не си заслужава толкова труд цяла година, за да вземеш една-две заплати, които ще ти платят в завода“ и т.н. В това отношение е от значение и обстоятелството, че след колективизацията селскостопанският труд постепенно губи престижа си. В случая ще цитираме едно изказване на жител на с. Малък Искър, което най-добре илюстрира отношението на въпросната възрастова категория към земята и в частност към личните земеделски стопанства: „От такава работа няма да спечелиш. Аз разбирам да имам 200–300 декара и само с тях да се занимавам, а на 5–6 си е губене на време. А и кой на нашата възраст (под 40 години – б. м. В. Т.) ще те уважава, ако станеш земеделец. Щом си говедар или овчар, те смятат за прост и примитивен и те отбутват (отбягват – б. м., В. Т.). Вместо да рина лайната и да воня на тор, не е ли по-добре да седна на стола, да съм пременен и да не мисля за имот. Имотът трябва да се работи, да му трепериш, па си зависим и от природата. Ако имаш една крава, можеш ли да идеш на море – не можеш, защото трябва да си все при нея.“³⁷

Известно изключение тук правят по-младите хора сред българите мюсюлмани и турците, тъй като миграцията към градовете при тях не е в такива размери, както при християнското население. В родните си селища мюсюлманите успяват за по-дълго време да съхранят традиционното отношение към земята и към селскостопанския труд, като в тази насока от значение е и близостта до родителите, които упражняват известно стимулиращо въздействие, в смисъл да ги „приучат към земеделската работа“³⁸. Поради това при турците и българите мюсюлмани е често срещано явление млади семейства да обработват по няколко декара земя наред с „държавната работа“. На тази основа в Родопите и в някои селища в Ловешко, Тетевенско и Луковитско броят на личните земеделски стопанства е нараствал и след 1970 г. Именно на хората по тези места се дължи в по-голяма степен и запазването на стопанствата като постоянна величина след 1970 г.

От значение е също така, че при по-младите мюсюлмани – и българи, и турци – селскостопанският труд не се смята за непрестижен или поне не в онази степен, която е характерна за българите християни. В редица селища „младите българи“ бяха обвинявани

нявани, че „бягат в града“, защото не искат да се занимават със земеделие³⁹. „За помладите от вас (за българите – б. м., В. Т.) е някак си срамно да си овчар или козар. Тук имаме две наши момчета, дето се главиха при един богаташ – българин, да му пасат телците и той им плаща добре. Те са най-добре облечени в селото, а единият си купи и западна кола; но за българите те нямат авторитет... Не защото са турци, а защото са говедари. Иначе и при нас си имаме мързели, дето само в кафетата стоят, но вие тях по-ги уважавате, а това не е на добре...“⁴⁰

Тук няма да търсим причините, поради които мюсюлманите у нас са запазили по-силно връзката си със земята. В случая по-важно е това, че в селищата с преобладаващо мюсюлманско население появата на нови лични земеделски стопанства е продължила и след 1970 г. и е започнала да заглъхва едва през втората половина на 80-те години. Затова никак не е за учудване фактът, че в посетените от нас села с преобладаващо мюсюлманско население се стопанисват и крайно непригодни по-землени участъци – с голям наклон, твърде далече от селищата и „осеяни с камънак“.

Все пак устойчивата връзка на българите мюсюлмани и на турците със земята не е в състояние да прикрие настъпващата криза в „личното земеделие“ в планинските и полупланинските райони, макар и едва забележима. Поколенията, родени през 20-те, 30-те и 40-те години, по силата на биологическите закони си отиват от този свят, а именно те са свързани с появата и разцвета на тези стопанства. Техните потомци не са склонни да продължат живота на този вид лична инициатива, което обрича на запустяване значителни площи обработваема земя, особено в планинските и полупланинските райони.

Поради това през 1983 г. са внесени някои корекции в Устава на АПК, според които в планинските и полупланинските места личните стопанства се разширяват до 10 дка⁴¹. Освен това на всеки стопанин се предоставя допълнително по 2 дка в случай, че той увеличи скотовъдния фонд на своето стопанство с една крава. Властите започнаха да насърчават и обзавеждането на личните земеделски стопанства с по-модерна техника, вкл. и трактори, с намерението да се спре опасната тенденция на „бягство от земеделието“. На личните стопани са давани и някои други привилегии като повишени изкупни цени на произвежданата от тях продукция, доставките на *зере* (фураж) за отгледани и продадени на държава животни и редица други.

Горните решения на централната власт в случая представляват интерес дотолкова, доколкото те можеха да стимулират появата на нови стопанства и уголемяването на вече съществуващите. От чисто икономическа гледна точка дадените привилегии на личните стопани в земеделието би трябвало да дадат известен тласък на личната инициатива, но управляващите пропускаха един съществен факт – че въпросът не е само икономически, но опира и до редица народопсихологически и дори физиологически обстоятелства.

Отново ще припомним до няколко цитата, които достатъчно изчерпателно отразяват отношението на хората към насърчителните мерки на властите: „Взеха да дават още земи, но малко взеха (малък брой хора са се възползвали от предоставената възможност – б. м., В. Т.). Само дето са по-яки и по-мераклии – те взеха още (земя – б. м., В. Т.). На нас повече не ни тря(б)ва. Ние вече и това (петте декара – б. м., В. Т.) не може оправи (да стопанисваме – б. м., В. Т.).“⁴² „Сега дават по повече, а и може да

гледаш добигък, колкото си искаш, но ние отвикнахме от земеделската работа. Научихме се на лесното...⁴⁴³ „За какво трябваше да вземам имот. Аз обичам селската работа, но да съм сигурен, че това, дето ще ми го дадат, ще си остане мое и на децата. А при комунистите не беше така. Сега ще ти дадат, ти ще го оправиш, а след това ще ти го вземат. Няма сигурност в частното. Затова по-добре в завода – работиш не работиш – заплата има, там няма ти да береш гайлето.“⁴⁴⁴

Цитираните по-горе мнения добре отразяват причините за настъпващата криза в личното земеделие и до известна степен в българското селско стопанство въобще. Липсата на сигурност за имота, застаряването на селското население и отрицателното отношение на младежта към селскостопанския труд бяха съществени причини и за кризата в земеделието и за очерталия се през 80-те години залез на личните земеделски стопанства. Изключенията, както вече бе отбелязано, са били в селата с мюсюлманско население, където значителна част от хората, вкл. млади семейства, са се възползвали от политика на държавата. Това е довело до значително разширяване на личните земеделски стопанства в тези места и до появата на някои нови. Що се отнася до селата с българско християнско население, възползвали са се хора със запазена още трудоспособност, въпреки напредналата възраст. Твърде рядко допълнително земя е взимана от хора под 55 години.

Доколкото стопанствата са били разширявани и са възниквали нови, вече не е било в сила правилото да се иска „собствена земя“, а „по-хубава“ и на „хубаво място“. Предпочитанията са били към места, близки до водоизточници, с оглед да бъдат напоявани или удобни за транспортиране на произведената в тях продукция.

Нормативно до 1983 г. размерът на личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони не е могъл да надхвърля 5 дка заедно с дворното място. Този норматив обаче не се е спазвал стриктно. В повечето от случаите стопанствата са били разширявани „незаконно“, доколкото са съществували такива възможности. Във всички изследвани селища е било обичайно „кьошетата“ и „запустените от ТКЗ-то места“ да се стопанисват от притежатели на лични стопанства и си без знание на местната управа⁴⁵. На редица места пък стопаните своеволно са започнали да обработват земи, които са имали граници с техните стопанства и още отпреди „ТКЗС-то“ са били считани за „келемета“ или „хаври“ (запустели земи, най-често притежавани от общините). Типичен случай в тази насока ни бе описан от жител на с. Митровци: „Навремето ни дадоха 5 декара, ама ние си работихме около 7–8. До нашите места имаше *трыясали* парчета и ние ги разоряхме за картофи. Никой нищо не ни казваше, щото тези места иначе щяха да пустеят. И с другите (жители на селото – к. м., В. Т.) беше така.“⁴⁶

На практика личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони са надхвърляли „петте декара“, а след 1983 г. някои от тях са били доста разширени, особено в селата с преобладаващо мюсюлманско население. В с. Ряховците (Севлиево) през 1985 г. е имало например около 40 лични земеделски стопанства с размери повече от 10 дка и почти всички техни притежатели са били турци⁴⁷. Поради отпадането на ограниченията за броя на отглежданите животни в такива стопанства в значителна степен е бил разширен и скотовъдния фонд в тях, така че те се превръщат в един солиден източник на доходи. Такъв процес обаче не се наблюдава при българите християни. Сред тях, както вече бе отбелязано, малцина са били тези, които са

пожелали да получат нови поземлени участъци поради невъзможност или липсата на желание да се занимават сериозно с такава дейност.

Разширяването на личните земеделски стопанства над допустимите норми в редица случаи е ставало и чрез обединяването на получените земи за лично ползване на базата на роднинските връзки. През 60-те години например е било обичайно „децата да пускат молби от името на родителите си за получаването на земя за лично ползване, въпреки че старите“ не са били в състояние да ги стопанисват. „Получената земя я обработваше синът.“⁴⁸ На тази основа в някои селища са били формирани стопанства с размери 15–20 дка, и дори с повече земя. В с. Сърница (Велинградско), например, е имало четири лични стопанства, чиито размери са били 34, 28, 26 и 23 дка⁴⁹, а в с. Фотиново (Баташко) бе дадена информация за стопанство от 42 дка. Тази земя била стопанисвана от местен жител, който я получил от името на „седем свои сродници, които даже нямаха и хабер от земеделие. Те даже и не знаеха къде се намират парчетата“⁵⁰.

Очевидно желаещите да се занимават сериозно със земеделие и скотовъдство са намирали начини да се сдобият с повече земя от определения норматив. В това отношение местните власти не са спазвали стриктно закона, а и където е имало случаи на санкциониране за незаконно придобити земи, те са били повече резултат на лична неприязнь. Последствието от такова санкциониране е било отнемане на незаконно придобитата земя, като твърде често тя е била давана на други стопани, близки на хората от местната управа⁵¹.

Желанието за притежаване на повече земя е характерно явление през 60-те години, докато след това тези амбиции постепенно атрофират със смяната на поколенията. И тук изключение правят българите мюсюлмани и турците, макар че и при тях започва да се наблюдава подобен процес през втората половина на 80-те години. Проблемът вече не опира до икономическата изгода, тъй като след 1983 г. създаденият режим за личните земеделски стопанства позволява на техните стопани да реализират добри печалби. Отсъствието на интерес към земеделието и скотовъдството в планинските и полупланинските райони е повече на психологическа основа и на отмирането на пословичното трудолюбие на българина. Фактът, че трудът в земеделието и скотовъдството все по-често се употребява като синоним на „тегло“, може би най-добре отразява афинитета към „рахатлъка“, по думите на един информатор от с. Грохотно (Девинско)⁵².

Макар, че през последните 30–40 години на личните земеделски стопанства не се обръщаше сериозно внимание сред нашата общественост, те намериха трайно място в живота на селяните от планината и полупланинските райони. Чрез тези стопанства планинците успяха да съхранят значителен дял от традиционните ценности на земеделеца, вкл. и менталитета на дребния собственик. Именно в рамките на тези няколко декара бе запазена пълната връв на традиционния българин със земята и със света на миналото, колкото и тази връзка да е избледняла със смяната на поколенията.

СГРАДЕН И ТЕХНИЧЕСКИ ФОНД

Функционирането на личното земеделско стопанство е невъзможно без наличието на инструменти за обработка на земята и отглеждането на добитъка, както и без стопански сгради. В това отношение твърде важно е обстоятелството, че от времето

до колективизацията са наследени не само знания и навици в стопанисването на земята и отглеждането на животните, но е създаден и модел, относно техническата и сградна съоръженост на стопанствата в планината и полупланинските райони. В случая характерно е това, че тези райони, считани за „по-изостанал край“, до колективизацията съхраняват традиционните форми на обработка на земята и отглеждане на добитъка, както и свързаната с традиционния земеделски календар празнична система. Тези знания и навици, както и наследеният сграден и технически фонд, се оказват твърде полезни за функционирането на личните земеделски стопанства, въпреки всеобщото усещане за тяхната примитивност. Съхраняването на традиционния начин на производство и свързаните с него сечива и стопански сгради е стимулирано дълго време от размера на стопанствата и от забраните пред личните стопани да се снабдяват с модерна техника. Трактори, комбайни, балирачки и пр. тук не са необходими. По този въпрос съществува пълно единодушие сред информаторите, притежатели на такива стопанства: „За няколко декара не иде да се купува трактор и комбайн. Такива работи трябва за много земя. На мен ралото и косата ми стигат.“⁵³

Думите по-горе най-добре изчерпват причините за съхраняването на традиционния ред в личните земеделски стопанства у нас, като това съхраняване на миналото е характерно и за стопанствата в равнините. Разбира се, със смяната на поколенията и с промените на законодателната база през 80-те години в някои стопанства се забелязват и елементи на модернизация, но това са повече изключения, отколкото наценки на някакъв процес на модернизирание на личното земеделие и скотовъдство.

От друга страна, видът на стопанисваните земи, на стопанските сгради, отглежданите животни и земеделските инструменти в достатъчна степен е обуславял авторитета на стопанина пред селската общност, поради което техният притежател се е стараел да им придаде „табиетлък“ (естетичен вид), съобразно своите представи за грозно и красиво. Естествено тези представи в основни линии съвпадат с естетическите вкусове на общността. На такава основа са въвеждани някои незначителни подобрения и изменения на сградния и техническия фонд, но те не са в състояние да потулят традиционната същност на тези съоръжения, от която естествено зависи и производствения процес в стопанството. Тук от съществено значение е и самият терен. Вече стана дума, че в селищата от планините и полупланинските райони площта е набраздена от многото „долчинки“ и рекички, преобладават горите и земята е разкъсана на малки парчета. Всяко стопанство в общи линии се състои от по 5–10 парчета, чиито размери рядко надхвърлят 2 дка. От всичките засечени 238 стопанства 196 са съставени от пет до дванадесет поземлени участъци и само 42 са по-уедурени в смисъл, че са формирани върху по-малко, но по-големи парчета. Става въпрос за два-три дяла с приблизителна големина 2 дка. Размерът и броят на поземлените участъци, както и тяхното местонахождение, се отразява върху оборудването на стопанството, а от значение в този случай е и видът на почвите. В почти всички посетени селища обработваемата земя е върху кафяви горски почви, които по всеобщо мнение не са плодородни като „чернозема“. Това обстоятелство се отразява върху подбора на насажденията и респ. върху техническото оборудване на стопанствата. В случая от значение е също така доколко стръмен е теренът, на какво разстояние се намира от стопанския двор и от водоизточници.

Непосредствено след колективизацията на земята и началния етап от формира-

нето на личните земеделски стопанства усвоените умения и навици са предопределили и бързата адаптация към създадената от властта нова стопанска ситуация. Тъй като стопанствата са били формирани върху „свой имот“, стопаните са били наясно с какво разполагат и респ. как да го стопанисват. Първоначално силно влияние е оказвал страхът от „гладуване“, поради което първата реакция е имала за последица използването на оставените земи за подsigуряване на известно количество хлябно зърно. По този повод един от жителите на с. Горно Павликени описва ситуацията в тяхното семейство през 1957 г., която в общи линии се потвърждава и в другите селища: „Като разбрахме какво ни оставят, още вечерта решихме всичкото с жито да засеем, щото тате се кахъреше с какво ще меси мама. То с пет-шест декара не можеше да изкараме цяла година, ама поне шо-годе да се подпомогнем. Реши се, че трябва да се търси и друга работа.“ (Вж. бел. № 28.)

За сравнително кратко време обаче страхът от продоволствена криза е преодолян, тъй като държавата съумява да организира снабдяването на населението с предмети от първа необходимост. Това се отразява и върху насажденията в личното стопанство, а в крайна сметка и върху оборудването му. Житото постепенно отстъпва място на картофената нива, на царевичата, на бостана и най-вече на ливадите, от които зависи отглеждането на едрия и дребен рогат добитък. Именно „този поминък“, с редки изключения ще се наложи като основен и стопанствата ще бъдат устроени съобразно тази перспектива.

Оформянето на всяко лично земеделско стопанство е свързано най-напред с набавянето на необходимите сечива за обработка на земята, с подходящи помещения, както с работен и продуктивен добитък. В това отношение проблемите на стопаните не са били значителни, тъй като не всичко е колективизирано, а и опитът отпреди също е бил от значение. В тази връзка ето какво си спомня един информатор от с. Брусен: „С инвентара проблеми няхаме. Имахме си и кошара, и *самалък* (плевня – б. м. В. Т.), и коси три, и вили, а, бе, всичко. Рало си направихме, а *галето* (малкото на биволицата – б. м., В. Т.) го научихме да се впряга. Другата каруца ни я оставиха, а и *кърляшката* (вид двуколка за насипни товари – б. м., В. Т.) ни остана.“⁵⁴

На някои места, какъвто е случаят в селата около Елена, на „три къщи са оставяли по една каруца за ведно ползване и по едно рало“⁵⁵, а в редица райони на Родопите „на пет семейства оставяха по една крава и катърите“⁵⁶.

Разбира се, на места местни колективизатори са се престаравали и са „изкарвали от двора на хората всичко, дето ставаше за работа – каруци, коне, крави, кащи и качета, че даже и кокошки вземаха...“⁵⁷, но в крайна сметка проблемите около набавянето на необходимия инвентар са били незначителни. Всеки е бил в състояние да си направи „рало, да си оплете кош, да поръча на шиндаря хамбар...“ и т. н.⁵⁸ В случая особено важно е това, че не е „досягано“ на сградния фонд на селяните и че всеки стопанин си е бил и майстор, способен да си изработи необходимото сечиво или да го купи от някой занаятчия.

Другояче е стоял въпросът за притежателите на такива стопанства, които по една или друга причина е трябвало да строят нови къщи, „да свиват гнездо“. „Баща им все ще им даде по нещичко от инвентара си, но сайвани, кочеци, кошари трябва да се строят, ако ще се захващаш отначало.“⁵⁹ Ако притежателят на стопанството е имал

„гемела“, т.е. уменията и навиците на земеделеца, „ще се оправи“, ще си уреди стопанството. „Па и да го няма, ще попита, ще му кажат и ще се научи. Важното е мерак да има...“⁶⁰

Горният цитат не се нуждае от коментар. Наследените умения отпреди колективизацията и взаимопомощта са в основата на снабдяването на всяко стопанство с необходимия инвентар и помещения, а така също и с добитък. При започването на строителството на къща винаги в рамките на дворното място се предвижда и терен за „плевня, за сайван, за работилница, за кочек (свинарник; с изключение при мясоялманиите – б. м. В. Т.), за *кокошарник* (курник – б. м., В. Т.)“ и пр. Дори обитателите на новата къща да не са имали намерение да се занимават със земеделие и скотовъдство, пак са строили такива сгради и това е видно във всяка селска къща, строена след 1960 г.

При обзавеждането на стопанството има и известни нюанси в зависимост от терена, от обхвата на селското землище, водоснабдяването и др. Навсякъде обаче бедността на почвите обуславя афинитета към животновъдството, което е и наследено от миналото. Той предопределя както използването на предоставената земя за набавянето на фураж или за пасища на добитък, така и видът на използваните сечива и сгради.

Във всеки двор е абсолютно необходимо отделянето на терен за плевня (сламалък, самалък). Плевнята обикновено се построява в „задната част“ на двора, а не откъм фасадната страна, която обикновено се намира откъм улицата, до входа към къщата. Наред с „официалния вход“ в болшинството от случаите се предвижда и друг, който да обслужва стопанската част от „двора“. Нарича се *вратник*, *вратница* и по-рядко „портал“ или порта. Вратникът се състои от две части, като едната е широка, с две тежки и широки врати. Те обикновено са прикрепени към два масивни дървени или циментови колове, служещи също за подпори на малък покрив над портала. До двете големи врати има и една малка *вратичка*, която завършва комплекса на входа на стопанския двор. Масивността на вратника произтича от необходимостта свободно да мине каруца и дори камион, когато те са натоварени със сено или царевичак, шума или дърва. Понякога вратникът може да бъде прикрепен към плевнята, но това е по-рядко и само в случаите, когато една от стените на тази сграда служи и като ограда на жилищния парцел, при това откъм фасадната страна на парцела.

Самата плевня обикновено има три отделения. На долния етаж са разположени *криварникът* или *биволарникът* (*мазата* или *дамът*) и *диваната* (навесът). Самият краварник обикновено е леко вкопан в земята, „та зимно време да се задържа топлината, а пък през лятото да е хладина“ или *ладовина*⁶¹. Краварникът има и малко прозорче, „за видело през деня“ и за изхвърляне на тора. На стената откъм отсрещната страна на вратата са яслите и куките за връзването на добитък. Често се предвижда и долап, където се оставя гребена за ресането на животните, резервната *капистра* (синджир с юлар) и някои други приспособления за отглеждането на добитък.

В единия край на мазата, най-често до вратата, се прегражда и място за телето или за *гилето*, наричано *телчарник*, а в селата около Тетевен и Етрополе и *кочек*. Подът на краварника е постлан с дъбови дъски, каптиран е и под лек наклон, за да не задържа урината на едрия рогат добитък.

В болшинството от случаите мазата е предназначена за една крава с теле или

биволица с гале и по-рядко – за две или повече едри животни майки. Размерът на личните земеделски стопанства не позволява отглеждането на повече бройки едър рогат добитък, а, от друга страна, и размерът на дворния парцел не е подходящ за по-машабно строителство. При някои домакинства и преди колективизацията е било така, което обяснява и възможността да се използват старите сгради като фонд за функционирането на личните стопанства. Старите плевни обаче са доста по-обширни от новопостроените и в един краварник е било възможно „затварянето“ по две или три крави с телетата. Това се отнася и до останалите части на плевнята, за които ще стане дума по-нататък.

До мазата е разположен обширен навес. В източната част от Предбалкана това място се нарича *сушина*, в Тетевенско и Етрополско – *дивана*, а в някои села из Родопите – *обор*. По размери сушината е почти колкото краварника, а твърде често и по-обширна. Предназначена е също за животните, но се използва през топлите месеци на годината. Твърде често там също се прегражда площ за телчарник. При по-старите плевни оттам е и входът за сламалъка (отделение от плевнята за сено и сламата). В повечето случаи подът на диваната също е постлан с дъски. Твърде често обаче това пространство се използва и за други цели. В Митровци например там се складира „нарязани и нацепени за печката дърва“⁶². В Тетевенско, Ловешко, Етрополско, Девинско и Крумовградско там се оставя на сухо каруцата, част от земеделския инвентар или дърводелски инструменти. Обичайно размерът на краварника и диваната е около 15–20 кв. м.

Третото отделение на плевнята – самалъка (сламалъка) – се използва за фураж, най-вече за сено. Обикновено е на „втория етаж“, т.е. е разположено над цялото пространство над краварника и диваната. Това помещение няма таван и опира до самия покрив, „до циглите“. Височината на сламалъка е от 5 до 10 м и може да побере големи количества сено или слама – до пет-осем тона. Както вече бе отбелязано, входът към това помещение при по-старите плевни е откъм сушината, а при по-новите, строени след края на 60-те години, дотам се стига по дървена стълба, прилепена към някоя от стените на плевнята. Обикновено към горния край на стълбата се строи и малка тераса, откъдето се влиза в самото помещение, а терасата улеснява „вкарването на сено“. При по-старите сгради често в самата стена се оставя достатъчно широк отвор за прибирането на фуража.

Долният етаж на плевнята се строи от дялани каменни блокове и обикновено стената е твърде дебела – 30–40 см. Едва от началото на 70-те години започва да се използва предимно тухлата и само долните 2–3 реда от зида са от камък. На редица места тухлата се е използвала и преди, но това са били собственоръчно правени тухли от глина и слама, чиято изработка изисква много труд и търпение. Поради това е бил предпочитан камъкът, тъй като той осигурява повече „здравина“ и дълготрайност на сградата⁶³. Вътрешните и външните стени от първия етаж на плевнята не се измазват, а ако все пак могат да се срещнат изключения, измазването е с глина.

Горният етаж – сламалъкът – при по-старите сгради е върху гредоред, застлан с дъски, докато при плевните, строени през последните двадесетина години, има за основа бетонна плоча. Плочата или гредоредът служат и като таван на краварника и диваната. Що се отнася до стените на фуражното помещение, те са от *плетеница*, от *шинди*⁶⁴ или от тухли. При най-старите сгради са използвани плетеницата и шиндите, особено в селищата с по-висока надморска височина, където стопаните са имали

възможност да се снабдяват с евтин и качествен дървен материал. В предната част на Предбалкана и въобще в по-равните места за направата на сламалъка повече са използвани собственоръчно направени тухли. В последно време и тук се гради предимно с „купешки четворки“ (вид тухла).

Покривът на плевнята обикновено е покрит от каменни плочи или цигли. Твърде рядко се използват т. нар. турски керемиди. От началото на 70-те години все по-често се издизват и стени на сушината или пък това пространство „се затапва“ с дъски, така че само едната му страна да е свободна. Основната причина е да се предпази пространството от дъждовни наеви.

Плевнята, както и останалите стопански сгради, не трябва да са близо до къщата. Причината е в жилищните помещения „да не мирише на тор и на овчина“⁶⁵ или пък плевнята „да не затуля прозорците“, „да не пречи на къщата да я огрява слънце“⁶⁶. Мястото на плевнята обикновено е в някой ъгъл от дворния парцел, в неговата задна част. Дори и да е „откъм пътя, стената откъм джадето (улицата – б. м., В. Т.) трябва да е затворена, та не всеки да гледа какво има вътре“⁶⁷. „Някой може да завиди, да гледа с лоши очи, друг да се полакоми да краде. Затова стоката и имането трябва да са на скришно място.“⁶⁸ Друга причина за тази „прикътаност“ на плевнята и двора е да не се вижда „циганията“ (разбирай безредие, нехигиенично)⁶⁹. До плевнята обичайно е прилепена малка работилница, където може да се види масивен дървен тезгях, собственоръчно направен струг и някои други приспособления. В тази стаичка е „железарията на стопанина, без която селската къща не може“⁷⁰. „Тук чорбаджията си е майстор, той трябва да умее мъжките работи, да си гледа двора, та да не плаща за всеки забит пирон.“⁷¹

Под сайванта се съхранява обикновено земеделския инвентар. Там се подреждат ралото, вилите и *дараците* (зъбачите), там е мястото за косите, каруцата и приспособленията за нея, за мотиките, брадвата, балтията, търнокопа, клиновете и *вариата* (вид голям чук за разцепване на масивни дървени стволоче) и др. От края на 70-те години насетне в този списък в редица случаи може да се прибави и фуражомелка, фреза и някое друго „по-модерно“ съоръжение. Макар и рядко под сайванта е мястото и на косачката, и на малкото тракторче, които са сглобени от части, събирани по бунищата, от МТС и кооперативните дворове. Разбира се, често такива части са и крадени и това се признава от самите стопани. Обяснението им е, че в противен случай „отпадъците от бракуваната техника така ще рждясат и ще се съсипе“, което до голяма степен отговаря на истината⁷².

Част от пространството под сайванта се използва за подреждане на нарязани и нацепени дърва за огрев, а така също и за концентриран фураж като жито, царевича, смески и др. Въпреки че трябва да побере почти целия движим инвентар и значителна част от запасите за през зимата, в пространството под сайванта трябва да остане и „празно място, да може човек да се завърти, работа да върши“⁷³. Необходимостта да се „прибере всичко на сушина“ с оглед неговото съхраняване налага да се използва и тавана на сайванта, както и тавана на диваната. Върху носещите греди на покрива обикновено се подреждат мертци (*мартаци*), дъски, бичмето, летви и редица други помагала за личното стопанство. С тази цел по стените на сайванта и плевнята се оставят долапи, закачалки и куки, където да се съхранява дребния инвентар като въжета, чукчета, тесли, пливове с пирони и болтове и т.н.

Големината на сайванта зависи както от наличния земеделски инвентар така и от размерите на стопанството, от големината на дворния парцел и от самия „табият“ (тебият) на стопанина, т.е. от неговите представи за естетика и функционалност на стопанския сграден комплекс. Материалните възможности също са от значение. Предпочита се сайвантът да е по-обширен и същевременно функционален, а нещата под него да са добре подредени. Това важи и за вида на плевнята, и за цялата стопанска част от жилищния парцел. В тази връзка навсякъде се употребява поговорката: „Виж му двора и ще го разбереш що за човек е.“

Към сайванта обикновено са прилепени курника, свинарника (без мюсюлмани-те) и клозета (дворната тоалетна), като се предпочита те да са по-прикрити поради хигиенни съображения. Твърде често до сайванта или до плевнята се прилепват зайчарниците и пилешарниците, като техният брой и големина зависят от намерението на стопанина колко птици или зайци смята да отглежда. Към стопанската част от жилищния парцел се предвижда и място за малка кошара за овцете и козите, която повече наподобява на стая и външният ѝ вид по нищо не напомня класическата кръгла или правоъгълна кошара. Стаичката – овчарник, подобно на краварника, трябва да бъде добре предпазена от температурните въздействия отвън, „та на животните да им е добре – да не мръзнат зимно време и да не им е жега през лятото“.

Изолацията на овчарника е от особено значение при агненето на овцете, което става обикновено през зимата. При по-ниски температури новороденото може да замръзне, ако наблизко няма човек да се погрижи за него. Често агненето става през нощта или във време, когато стопаните отсъстват за час или два и затова е добре раждането на малките да става на топло с оглед тяхното оцеляване.

Такива кошарки най-често се зидат от тухли, но не са рядко и случаите, когато те са сковани и от дъски и изолирани с царевичак и други фуражни отпадъци. Напоследък за тази цел се използват и бракувани гумени ленти, платнища, найлони и дори овехтели черги, но все пак за предпочитане е тухлата. Обикновено близо до кошарката се прави и малък навес, където дребният рогат добитък „се гледа през деня и се зоби“⁷⁴. Под навеса обикновено са сковани дървени ясли, високи около метър, широки около 30–40 см и дълги 2–3 метра и дори повече в зависимост от броя на животните. Яслите са върху кръстати поставки и върху поставката се монтира плитко правоъгълно сандъче, така че освен сено и слама те се използват и за зобене с концентриран фураж. Самата ясла се нарича хранилка и представлява обърнат пресечен конус в напречното си сечение. „Майстори се“ от тънки летви, като разстоянието между тях е около 10 см, за да могат животните спокойно „да провират главите си“ и да се хранят. Тези ясли са преносими.

Друго приспособление за хранене към дневната кошара е т. нар. *набодка* или *кука*. Набодката – хранилка, се изработва елементарно от здрави дъбови или букови клони с две или три разклонения под формата на вила. Разклоненията и самата основа на приспособлението се заострят, като стволът (дебелият край) се забива дълбоко в земята. Върху рогата на набодката зимно време се нахлузват *гушките* (специални вързопи от букова или дъбова шума), така че този вид храна „да не пада на земята и да се каля“.

Изброените по-горе постройки в общи линии са присъщи за всяко лично стопанство в планинските и полупланинските райони. По понятни причини при мюсюлманите отсъства свинарникът. Твърде рядко се строят и други сгради със стопанско

предназначение като сеновали, помещения за селскостопански машини и пр., но те не влизат в рамките на общоприетото.

Сградният фонд на личното стопанство се строи в комплекс, който огражда около половината от стопанския двор. Другата половина е отделена от къщата или градината с мрежа или тарбена ограда, така че стопанският комплекс е добре очертан. По своите размери и оформление още от пръв поглед може да се разбере докъде се простира стопанският размах на притежателя и какво произвежда, както и неговата представа за естетика. Обикновено този комплекс не заема повече от една трета част от жилищния парцел и рядко размерите му надхвърлят 300 кв. м. Не би могло и да бъде другояче, тъй като землището (дворният парцел) обикновено е от I дка, в което пространство трябва да се вмести още къщата, зеленчуковата градина, гаражът и построената допълнително „кухничка“. Дори и жилищният парцел да е по-обширен, размерите на стопанския комплекс няма да надхвърлят посочените. Те напълно отговарят на нуждите на личното стопанство на планинците и „са по джоба“ им. Построяването на повече или на по-големи сгради е твърде скъпо начинание за представите на хората от планината. Всички информатори в своите изявления категорично потвърждаваха този извод, който тук ще обобщим с думите на един от тях: „Това, дето го виждаш, ми стига да си гледам стопанството (става въпрос именно за стопанските сгради – б. м., В. Т.). Повече не трябва. За повече и парите са малко, пък и мястото (дворното – б. м., В. Т.) не става за повече.“⁷⁵

Вънрешното оформление на стопанските сгради и разположението им една спрямо друга почти напълно повтарят традиционното оформление на сградния фонд на земеделското частно стопанство. В общи линии това се отнася и до разположението на стопанския комплекс спрямо къщата. Разлика съществува по отношение на строителния материал. Каменните плочи и турските керемиди, използвани за покрив, собственоръчно правените тухли и плетеницата са отстъпили място на „купешките“ неща – циглите, цимента и червената тухла. Така в значителна степен традицията е възпроизведена, а тя не се ограничава само в рамките на сградния фонд на личното стопанство.

Набавянето на земеделски инвентар е друго необходимо условие за функционирането на личните стопанства в планинските и полупланинските райони. В този аспект веднага може да се забележи, че определен набор от пособия е общовалиден за всички изследвани райони. Като количество той дори преобладава и прави личните стопанства от посочените райони единна културна реалност.

Косата присъства задължително във всяко лично стопанство, а в много случаи оборудването включва две или три такива сечива. Това пособие е запазило напълно своите традиционни форми. Желязната част (*косилото*) се купува, а останалите принадлежности към нея се изработват собственоръчно. Дръжката на косата (*косилката*) е дълга около 2 м и напречното ѝ сечение обикновено е във формата на петогълник. В долния си край косилката е леко „приплескана“ (сплескана) с оглед да се прикрепва косилото. За занитването се използват също специална желязна скоба и дървено клинче. Конусчето и носещата част на косилото прилепват плътно към отрязаната страна на полуцилиндъра в долния край на косилката, а самото занитване става със скобата и клинчето.

В средната част на косилката се оставя разстояние от около 15 см, което в на-

пречен разрез има формата на квадрат. На този участък се монтира дръжка от рог на крава или на коза, а понякога се използва и дървена дръжка, но тя е по-неудобна и не е така трайна. Горният край на косилката завършва във вид на копие, за да може да се забива в земята. Когато на косача му се налага за малко да спре работа, косата се забива в земята и остава в изправено състояние, за да се вижда. В противен случай някой може да стъпи върху нея и да се нарани („да се пореже“).

Занитването на косилото към косилката трябва да е под определен ъгъл, така че разстоянието от рога до двата края на косилото да е равно. Ако това условие не се спази, „косенето не върви“, т.е. качеството на работата няма да е добро и самият косач „повече се измаря“⁷⁶. При по-голям ъгъл между косилото и косилката се захваща по-широк участък трева, което изморява „и се оставят фандаци“ (зле окосено място)⁷⁷. „Работата не спори“ и когато този ъгъл е прекалено малък, тъй като „косилото захваща малко (трева – б. м., В. Т.) и откосът е постен“⁷⁸. Занитващото устройство позволява „косата да се прибира“, като в „прибрано“ състояние се занитва върхът на косилото и по този начин желязната част прилепва по дължината на дървената. Така самата коса е по-удобна и по-безопасна за носене.

Необходими пособия към косата са *брусът* (средство за точене, гладене на косилото), *брусарникът* (гнездо, ножница на бруса), *чукето за клепане и наковината* (вид малка наковалня). Брусът най-често се купува и може да се използва още за точене на ножове, балтии, брадви, ножици и др., но понякога за тази цел се използва и подходящ объл камък. Брусът се поставя в специално гнездо от ламарина, наричано брусарник, който от своя страна с колан или връв се носи на кръста при коситба. Само в Западния Предбалкан брусарникът с бруса се „връзват“ към подколянната част на десния крак на косача откъм външната му страна. Желателно е брусът да е мокър и затова в брусарника се налива малко вода, но тази практика не е повсеместна.

Точенето (гладенето) на косата е необходимо на всеки два метра от откоса, а в зависимост от това каква е тревата и теренът гладенето може да е и по-нарядко. Само то гладене започва от долния (дебелия) край на косилото с „провличане“ на бруса от двете страни по дължина на косилото откъм режещата страна по посока към върха. Брусът не трябва да се притиска силно към острилото (режещата част на косата), тъй като така по-бързо „се износва“ (изхабява), а и не се постига желаният ефект от наточването. Умението да се глади косилото е твърде важно за косача, за да му спори косенето, особено „ако е в бригада“. „Ако не знае да се точи косата, ще види зор, защото другите ще го гонят, няма да го чакат. Вземеш ли да изоставаш, смятай, че си се изложил. Приказка че ти тръгне, че си калпав.“⁷⁹

Чукето и наковината също са важна част от пособията за косене, т.е. за поддържането на косата. Наковината се купува и е излята от чугун. В долния край тя завършва с два остри шипа, които обаче са закривени един срещу друг под прав ъгъл, така, че да се забиват в земята до самата извивка. Останалата част на наковината е дълга около 20 см и с дебелина около 3 см, като в горния край има разширение (*главина*), което е леко заоблено и върху него се поставя острата част на косилото.

Чукето е с дървената дръжка – до 25 см, а желязната част най-често е с остър от едната страна и отсечен от другата – край. С острия край косилото се *клепе*, а отсеченият обикновено служи при сглобяване и разглобяване на косата. Понякога

чукчето може да е заострено и откъм двете страни. Целта на клепането е да се изостри режещата част на косилото, като се удрия самия връх на острилото. И тук е необходим „майсторлък“, ако стопанинът иска да му спори работата. По-възрастните информатори обикновено посочват, че „младите“ не умеят да клепят косите си, „щото земеделската работа не ги интересува много и я карат през куп за грош“⁸⁰.

На всяка цена стопанството трябва да е оборудвано с три до четири вили за *пластене* (събиране и обръщане) на сеното. Най-често те се закупуват от магазин, но се срещат и собственоръчно направени. За тази цел се използват подходящи клони с разклонения, две или три, леко извити като рогове, но по-удобна е „купешката вила“. Наред с тях във всяко стопанство има и по един или два зъбача (дарац), служещи за *състръгване* (*стъргане*, *влачене*) на онази част от сеното, която остава на ливадата след обработката с вилите. Тези приспособления се изработват на ръка от самия стопанин или от някой местен майстор дърводелец.

Зъбачът (даракът) също е запазил своята традиционна форма. Върху специална дървена част – бичме, с дължина около 1 м, а в напречен разрез – в правоъгълна форма, се пробиват дупки на разстояние 5 см една от друга по дължината на бичмето. В тях се занитват дървени клечки, дълги до 15 см и с дебелина около 1 см. Тези *зъбци* са леко заострени в долния край и след занитването в бичмето около 10 см от дължината им остава видима, като с нея се стърже и прибира остатъкът от сеното, несъбран с вилите. В средата на бичмето се пробиват други два отвора за дръжката на зъбача, която в долния край има две разклонения и е дълга около 2 м. Както вече бе посочено, с това сечиво завършва прибирането на остатъка от сеното, който в района на Средния Предбалкан се нарича *стърготина*.

Към приспособленията за прибиране на сеното се използва и специална дълга вила, на която дръжката е дълга около 4 м. Често на такава вила се поставя и четвърти рог, по-къс от останалите и с обратен гард на извивката. Подобна вила се използва за правенето на купи при завършването на купата, т.е. при оформянето на нейния връх. Рогчето с обратен гард не позволява на *навилека* (сеното върху вилата) да се изплъзва и да пада при неговото изхвърляне на високо⁸¹.

Другото необходимо средство за функционирането на личното стопанство е волската кола (каруцата), макар че не навсякъде тя влиза в оборудването на стопанството. В с. Митровци например само около две трети от притежателите на такива стопанства имат каруци⁸², а в селата Старо Стефаново и Руховци „на три къщи се пада по една каруца“⁸³. В останалите изследвани райони рядко се срещаше случай притежателите на лични стопанства да не разполагат с този вид „превоз“.

Липсата на каруци в някои от стопанствата не е свързана толкова с невъзможността за набавянето на такова средство, макар че поръчката и изработването на „такова возило“ е свързано „с бая масраф“ (много разходи) и се смята „скъпичко“⁸⁴. Стопаните, които не притежават такова средство, обикновено отговарят, че могат и „без нея“. При нужда за прекарването на някой по-обемист товар прибягват до услугата на „каруцари“ или се взема назаем каруцата и кравата „на комшията“, на роднини и др.⁸⁵ В с. Руховци например няколко къщи ползват една каруца. Тази практика е валидна от създаването на ТКЗС и за период от около тридесетина години добива очертанията на обичай⁸⁶.

Снабдяването с каруца твърде често зависи и от размерите на стопанството, от

вида на отглежданите култури, в зависимост от колко парчета се състои стопанството и на какво разстояние са от стопанския двор. При по-големите и по-разпръснати стопанства каруцата е по-необходима, както и там, където се произвежда достатъчно сено. Естествено при по-малки и „по-прибрани“ лични стопанства, където обработваните участъци са близо до жилищния парцел, каруцата не е толкова важна, тъй като продукцията може да се прекара и „на ръка“⁸⁷.

Волската кола също е запазила традиционния си вид и дори на много места използваните каруци са били „правени отпреди Девети“ (9.IX.1944 г.). Четирите колела са дървени, като основната им част се нарича *главина*. Това е масивна, пробита в средата овална дървена част, за да могат да влизат свободно осите на *столовете* (двата основни носещи елемента между двете двойки колела). От външната страна по средата на главината има специални отвори, където се занитват дървените спици. На отсрещния край на спиците се монтират дървените капли, като те се укрепват и с железни. За поставянето на желязната капла е необходим майстор и още двама помощници, най-малко поради сложността на тази операция. Желязната капла е необходим майстор и още двама помощници, най-малко поради сложността на тази операция. Желязната капла се нагрява на огън до зачервяване и след „нахлузването“ на колелото се залива с вода, „та да се залепи към дървената капла“⁸⁸. Освен това най-малко на четири или пет места прикрепването на желязната капла към дървената част на колелото, съставена от *наплати* (съставни части на дървената капла) се „заякчава“ и с железни пирони (гвоздеи). Самата главина на колелото се пристяга с четири железни обръча. Обикновено предните две колела са по-малки от задните. Смята се, че диаметърът на задните колела трябва да е с около 20 см по-голям от този на предните⁸⁹.

Осите на столовете, както и дупките на главините, се смазват с катрач или грес, за да не „скърцат“, „да не се напукват“ и „по-леко да върви колата“⁹⁰. В самия си край осите са продупчени и там се слага масивен пирон, който не позволява на колелото да се „изхлузи“.

Върху краищата на столовете, върху специално издълбани отвори се поставят страничните *клинци* (*клемици*), които служат за опора на *литрите*⁹¹. Самите литри са два вида – за насипни товари или за сено или слама, като първите са сковани (снадени) от дъски, без каквито и да било отвори в тях. В двата края на дъсчените литри се оставят леки издатини за закрепването на литрата към двата стола. Литрите за сено се изработват от два дълги мертека („мартака“ в Средния Предбалкан и района на Чеч), снабдени със специални дървени клечки, които също се наричат клинни. Те са дълги около 40–50 см и дебели около 1–2 см. Клиниите са на разстояние една от друга на около 20 см, а дължината на литрите е около 3–4 м.

Предният стол на каруцата се свързва със задния с дълъг мертек, наричан теглич, дълъг от 4 до 5 м. Две трети от дължината на теглича откъм задната страна е продупчена със симетрично разположени една от друга отвори на около 20 см. През тях свободно трябва да мине масивен болт с оглед свързването на предния със задния стол. В средата на задния стол е пробит голям отвор, през който свободно да преминава теглича. Същевременно с две странични дървени или метални приспособления (*уши*), снадени за задния стол, се укрепва сглобяването на предната със задната част на колата. В зависимост от дължината и обема на товара каруцата може да се „разтяга“ и „свива“, като болтът към теглича се мести по оставените там отвори.

Към предния стол се прикрепва ярема, като той може да бъде за едно или две впрегатни животни в зависимост с какво разполага стопанинът или какво е теглото на товара. Впрегатният механизъм може да се сваля от каруцата и да се монтира към шейна или пък да се оставя в такова положение, „че да не се измята“ (да не се изкриви дървото)⁹². Към страничните клинии се монтират и специални куки за въже с оглед товарът (сено, сламата или шумата) да се „пристяга“ към колата. По-старите каруци са правени предимно от дърво и са по-масивни и тежки, но от средата на 70-те години за изработването им все повече се използва метала, най-вече при направата на столовете и осите за колелата. Колата обикновено се държи на сухо под диваната или под сайванта.

Косата, вилите, зъбачът и каруцата са характерни за всички стопанства в планинските и полупланинските райони поради отглеждането на животни и респ. снабдяването със сено и шума, които са основният фураж за през зимните месеци. Освен този инвентар, всяко домакинство е снабдено и с приспособления за „копан“, „обръщане“, „плевене“, „сечене и дялане“ и за оран. Мотиката, кирката, лопатата, правата лопата (*лизгар* или *казма*), търнокопът, брадвата (секирата), балтията и греблото присъстват във всяко домакинство, дори то да не притежава лично земеделско стопанство. Този инвентар е характерен и за стопанствата „от полето“. Повечето от личните стопанства са оборудвани и с орало (рало), с вари и клинове за „цепене“ на дървени трупи, с железни лостове, рендета, дървен тезгях, тесла и др., характерни за традиционното домакинство. Значителна част от този инвентар е наследена още отпреди колективизацията и дори отпреди Втората световна война. Най-често това са жеглите за ярема и самият ярем, вариата, клиновете, запазени колела от каруци и дори цели волски коли, оралото, дървеният тезгях, рендето и редица други. В тази поредица могат да се прибавят още някои от каците и качетата, буретата, кошовете за сено и по-малки плетени от *повет* кошчета (помпази) и др.⁹³

В същото време са налице и някои съоръжения, които представят „Новото време“, за каквото в изследваните райони се смятат годините след колективизацията. Такива съоръжения са банцигът, електромоторът, стругът, *точиларката* (за *точене* на банцигови ленти), фрезата, циркулярът, пръскачката (за пръскане на лозе) и др. От изброените по-горе машини само електромоторът се купува „наготово“, докато останалите се правят от самия стопанин или от майстор железар. Използват се отпадъци покрай машинотракторни станции, обществени гаражи и складове за резервни части, където „части за такива машини можеш да намериш в изобилие – така гният и рждават“⁹⁴ – коментира един майстор банцигар.

Към края на 80-те години някои стопанства са обзаведени с трактори, сенокосачки, брани и ремаркета, както и с моторни дърворезачки и фуражомелки, но те са повече изключение за времето, за което тук става дума. В известен смисъл машините от „Новото време“ също могат да се причислят към инвентара на личните земеделски стопанства, тъй като с тях стопаните поддържат в изправност земеделския инвентар и стопанските сгради. А средства като тракторът, сенокосачката и прикачените към тях уреди вече придават съвсем друг характер на стопанството в смисъл, че то коренно се отличава от традиционните за стопанисване на земята и радикално подменя използваните уреди за тази цел.

Все пак оборудването на личните стопанства в планинските и полупланинските

райони в общи линии е с един и същ инвентар, като преобладават традиционните земеделски пособия. Разбира се, традициите по отношение на поминъка в някои райони и екологичната среда обуславят и известни нюанси в оборудването на стопанствата от някои селища. Така например в западната част от Предбалкана, където е силно застъпено лозарството, почти във всяко стопанство има специално дървено корито за мачкане на грозде, както и големи винарски бъчви. Така съдове в другите райони липсват. В районите около Ловеч, Тетевен, Елена и Етрополе почти във всяка къща има по няколко каци с различна големина и малки черничеви бурета, които се използват за „втаване на пращината“ (ферментацията на сливови джибри) и за съхраняване на сливова ракия, каквато в тези райони обичайно се вари и консумира.

Към оборудването на всяко лично земеделско стопанство влиза също така познатата количка с едно колело и две дръжки, а от 80-те години насетне все по-често се използва и малка двуколка за превозване на ръка на малогабаритни и по-леки товари. Тези колички също се правят собственоръчно от промишлени отпадъци, макар че в редица случаи качеството на изработката на такива двуколки и тяхната функционалност могат да конкурират серийното им фабрично производство. Твърде често като помощно средство към личното стопанство се използва и леката кола, най-често за превоз на варива, царевича, картофи и дори на дребни животни като агнета, зайци, кокошки, малки прасета и др.

Присъствието на традицията при оборудването и функционирането на личните земеделски стопанства в планинските и полупланинските райони у нас отразява донякъде и консервативността на българския селянин. Предубежденията му към „Новото“ и „Модерното“ се натрапват почти навсякъде, като в този план ще отделим място за обичайното изразяване, използвано за сравняване на „земеделieto едно време“ със „сегашното – на ТКЗС“: „Деда ти все с трактор е орал.“; „Лайна сме ринали, ама сме станали хора.“; „Който милее за земята, той и с голи ръце ще се оправи“ (т. е. ще я стопанисва); „Истинският земеделец и без вашата (разбирай модерна – б. м., В. Т.) техника ще го бива.“; „Нивата не я интересува дали със сърп ще я жънеш или с комбайн, тя пот чака.“; „С тази техника земята съсипахте.“; „Навремето с рало и вила земята се работеше и всяко къше се пазеше, и всичко се прибираше, а сега, като ТКЗ-то е пълно с техника, защо земята пустее, защо войници и студенти ще прибират берекета?“ и т.н.

Тези изказвания, към които могат да се прибавят и цели съчинения с подобно съдържание, обясняват донякъде защо почти до края на 80-те години, т.е. до края на съществуването на личните земеделски стопанства, се предпочиташе традиционния инвентар. Ще отбележим обаче, че съмненията по отношение на „машината“ имат своите основания. Така например с „комбайна се пилее голямата част от зърното“⁹⁵, „тракторът мачка кукуруза“⁹⁶, „сенокосачката няма да ти окоси ливадата така, както ти с косата ще я окосиш“⁹⁷. Няма съмнение, че в случая прозира старата земеделска култура на българина, където трудът върху собствената земя „не се брои“ и се предпочита технология, която да съхрани земята, „а не да се жали човека“⁹⁸. Може би тук най-добре се фокусира голямата любов на старите българи към земята, наричана понякога и „черна“, но преди всичко „майка-хранилница“.

Традиционният характер на оборудването на личните земеделски стопанства обаче не може да се обяснява само с консервативността на селянина. В началото на

изложението вече бе отбелязано, че забраните на властта за покупка на модерна селскостопанска техника и липсата на предлагане на такова оборудване също са важни причини за допотопното обзавеждане на личните стопанства с инвентар. На много места например информаторите отбелязваха, че е било „по-добре на 4–5 къщи да има по един общ трактор и брана, та да не се мъчим със старите рала и да морим (изморяваме – б. м., В. Т.) добитъка, ама кой ти даваше да купуваш такива неща“⁹⁹. Надделява мнението техниката да е „ведна“ (обща) на няколко домакинства, защото „скъпа техника само за 5 декара не си струва“¹⁰⁰. Налице са обаче и твърде големи резерви към „общото използване на селскостопански машини и на всякакъв инвентар“, защото „ведната кобила и кучетата не я ядат“¹⁰¹. Повече от петдесетина информатори също се солидаризираха с такова становище, но не по-малко бяха и привържениците на „ведното ползване“.

Размерите на стопанствата и тяхната разпокъсаност също са причина за използването на предимно традиционни земеделски сечива. С тях обработката на земята е далеч по-качествена, а продукцията – екологично чиста. Наследените стереотипи от миналото също имат значение, тъй като много от информаторите отбелязват, че използват „стария инвентар“, защото „така сме научени“¹⁰², „така е било“¹⁰³, „така сме свикнали“¹⁰⁴ и др.

Очевидно налице е цял комплект от причини, обуславящи традиционното оборудване на личното земеделско стопанство от планинските и полупланинските райони в България. Тези причини оказват и съществено въздействие върху функционирането и организацията на стопанствата и в значителна степен възпроизвеждат традиционния начин на стопанисване на земята.

СКОТОВЪДНИЯТ СЕКТОР

В планинските и полупланинските райони скотовъдството е силно застъпено в значително по-голяма степен, отколкото в равнината. От първостепенна важност са природните условия. Земята не е подходяща за интензивни култури, а освен това е и малко. Обикновено обработваемата земя в селата от изследваните райони е около 5000 дка, докато в Добруджа, Лудогорието, Дунавската равнина и Тракийската низина землищата на селата варират от 30 000 до 50 000 дка. Теренът в планината и полупланинските места е доста стръмен и неудобен за обработка. Подходящ е за „паша на добитъка“ и за сенокос, респ. за животновъдство. Климатът е по-влажен, времето – по-хладно, а зимата – по-продължителна¹⁰⁵. Климатичните условия също ограничават възможността за производство на повече земеделски продукти и това обстоятелство също дава приоритет на скотовъдството.

До колективизацията в тези райони е било силно развито овцевъдството и отглеждането на едър рогат добитък, кокошки, зайци и свине (без мюсюлманите), катъри, мулета и по-малко коне; било застъпено още бубарството. По времето на колективизацията от собствениците е бил отнет почти целият впрегатен добитък и значителна част от овцете. Само на някои места, при това „с връзки“ или „с шмекерии“, селяните са успявали да си оставят по някой кон или катър. Оставяни са били по една крава или биволица¹⁰⁶, също крзи и овце, но в рамките на приетия норматив. „Не е

„посягано“ единствено на дребните животни като кокошки, зайци, пуйки и други подобни. На хората са били запазвани и кошерите.

Колективизацията на животновъдния фонд на стопаните също е предизвикала повсеместно недоволство и униние както от икономически съображения, така и от привързаността на хората към домашните животни. И тук ще прибегнем до няколко цитата: „Като ни взеха коня и биволицата, все едно че ни туриха ножа. Свикнали бяхме с тях; старият повече с тях си приказваше, отколкото с нас.“¹⁰⁸; „И воловете, и кравите взеха. Дворът ни опустя, а баща ми се поболя. Не за ползата е тук работата. Десет години все с тия животни сме работили и те станаха част от нас, от семейството. Все едно, че децата ни взеха.“¹⁰⁹; „Вол и крава държахме, и с тях се издържахме. Кротки и умни животни бяха, разбираха като човек, пък и не само у нас беше така. Едно време едри животни не се колежа, а и рядко се продаваха. Продаваха се телета и юници, докато са млади и не сме свикнали с тях, но старият добитък се държеше до край, да си умре от старост. Да заколиш такова животно, ще те смятат за долен човек, за боклук и с право. Като ни ги взеха, дворът осиротя, а мама все нареждаше и проклинаше. Още по-мъка ми стана, като разбрах кой ще ги гледа в ТКЗ-то. То бе един прохода, калпазанин, дето пропи на баща си имота, ама след Девети се писа комунист и те го сложиха на заплата в ТКЗ-то да гледа животните. Да бях умрял, по-добре щеше да е. Цялото село се вдигна против него, щото щеше да измори добитъка и те го смениха, само мъката ни остана.“¹⁰⁹

Отнемането на едрия добитък е предизвикало доста повече отрицателни емоции, отколкото колективизацията на земята. Поради това на редица места животните са били откривани в горите, а почти ежедневна е била и практиката стопаните да навестяват отнетия добитък в кооперативните обори, „за да се провери как се гледа“¹¹⁰.

Така че след оформянето на личното стопанство, нуждата от „пълнен двор“ също дава своето отражение. За кратко време почти всяко стопанство се е снабдило с по едно или две едри животни. Обикновено това са били юници или млади биволици, закупени от „частник“ и по-рядко от ТКЗС. При покупката на едри животни обаче почти няма коне и волове и това е обяснимо. За малкото оставена земя не е рентабилно да се държат коне или волове, тъй като „издръжката им е скъпичка, а от тях ни теленце, ни мляко“¹¹¹. „Изораването на един или два декара не е проблем; и с една крава можеш я свърши тази работа. Коня и волове се гледат от хора, дето имат повече имот за работене и имат с какво да ги зобят.“¹¹² Друг информатор по този повод отбелязва: „Волът и конят ядат много, а освен за впрягане за друго не стават. С пет декара не можеш да ги изхраниш, нито има нужда от як впряг. Затова една крава или едно магаре стигат. А от кравата и теле, и мляко, и по-малко яде.“¹¹³

Така че освен поставените ограничения от страна на властта, самият размер на личните стопанства също не позволява гледането на повече от едно „едро животно“. Поради това се предпочитат крави или биволици – те се използват и като впряг, и за млеконадой, и „за телене“. Обикновено се гледат едно или две такива животни, като през цялото време на съществуване на личните земеделски стопанства броят на тези животни е постоянна величина. От всичките 267 информатори 143 отговориха, че през цялото време (от началото на 60-те до края на 80-те години) са гледали по едно „едро животно“ в личните си стопанства, предимно крави и по-малко биволици. Към тях се прибавят и телетата, и „турмачетата“. Шестдесет и двама информатори пък

отбелязват, че за същото време са гледали по две крави и по „крава и биволица“, като са ги използвали и за впрегатна двойка. Само 15 души от информаторите периодично са гледали по едно или две животни, а в останалите стопанства едър рогат добитък не е отглеждан или това е било несистемно. В 12 от стопанствата, където са се отглеждали по две „едри животни“, само в определени периоди са били гледани и по три глави едър рогат добитък.

В 22 стопанства са били отглеждани магарета, все по едно, а в 7 случая за работен добитък е бил използван и кон. В селищата с по-висока надморска височина и по-стръмен терен е било застъпено отглеждането на катъри, обикновено по един или два на домакинство, притежаващо земя за лично ползване. Типични такива селища са Ямна и Лопян от Етрополския район, с. Гьоврен (Девинско), Триград и някои други родопски селища. В с. Лопян, което брои около 400 къщи, и сега се отглеждат около 200 катъра, но до началото на 80-те години техният брой е бил двойно повече¹¹⁴. Подобно е положението и в Триград, и в с. Гьоврен. Във въпросните селища по-голямата част от местата, дадени за лично ползване на местните жители, са по стръмни терени, където волска кола или камион не могат да стигнат и единственият „превоз“ в случая е катърът. Това животно обикновено се използва и за оран, както и за превоз на дърва. Никъде не беше регистрирано отглеждането на волове или бикове за разплод.

През студените месеци от годината едрият добитък се отглежда в мазата на плевнята – краварника, а през останалото време – под диваната и по пасищата. Изхранването на едрия добитък във времето, „когато има сняг“ е „на ясла“, предимно със сено и „кукурузина“ (царевичак), а през 80-те години все повече се използва и друго „зере“ (фураж) като овес, ечемик, смески, нарязани ябълки, трици и други концентрирани фуражи¹¹⁵. Навлизането на „зере“-то в личното земеделско стопанство е свързано, на първо място, с въведената практика от държавата срещу всеки килограм живо тегло продадено месо от личните стопани да се дава по килограм концентриран фураж. До края на 70-те години този вид храна е служел предимно за отглеждането на кокошки и свине, но впоследствие се употребява и в овцевъдството, и в говедовъдството. Използването на концентриран фураж, вкл. и на хляб, увеличава почти трикратно млекодаюа, а по този начин за сравнително по-кратко време и телето „прави килата за Родопа“, т.е. угоява се за продан. Все пак основното изхранване на едрия рогат добитък е със сено и „на паша“.

Съобразно условията след колективизацията на земята в значителна степен е застъпено и отглеждането на овце, и по-малко кози. Колективизацията и тук дава отражение, макар и не с онази сила, характерна при изземването на едрия добитък. Регламентирането на бройките дребен рогат добитък ограничава стопанския размах на селяните, но и в този случай влияние оказва и размерът на предоставената земя за лично ползване – доколко тази земя позволява отглеждането на повече такива животни. Това особено проличава от началото на 80-те години насетне, когато отпадат ограниченията върху броя на отглеждания добитък в личните земеделски стопанства. Тези промени в законодателството и дори насърчителните мерки на държавата не са довели до увеличаването на овцете и козите в личното стопанство в някаква значителна степен. И след тези насърчения отглежданите бройки дребен рогат добитък са били в зависимост от размера на използваната земя за обработка и наличието на пасища.

В 211 от изследваните стопанства са били отглеждани овце, като техният брой

се вмести между 4 и 8 животни и съвсем рядко той е по-значителен или по-малък. В 189 стопанства е имало от една до три кози, но това е било несистемно за разлика от овцевъдството, където броят на отглежданите животни е бил сравнително постоянен. В съпоставка с времето „отпреди ТКЗС-то“, дребният рогат добитък е намалял почти трикратно. Голяма част от информаторите свързва този факт и с някои други причини като липса на време поради работа „в завода“ или „службата“, „западането на колибите“, където обикновено са били „големите кошари“ и не на последно място – нежеланието „да теглим“, т.е. да работим повече, характерно за по-младите. Към тези причини може да се прибави и обстоятелството, че след колективизацията на земята целият скотовъден сектор „се свива“ в рамките на дворното място, където е невъзможно отглеждането на повече животни. Подобно на едрия добитък, и овцете, и козите през студените месеци на годината се гледат „на ясла“ и на „горещо“ в специално пригодени стаи, за които вече стана дума, докато през останалото време изхранването е чрез „паша“. Най-често това става „на зареда“, „в бюлюка“, „в реда“, като се формират големи стада от по 50–150 овце на лични стопани, където „пасенето“ е или „на ред“ от всеки стопанин, съобразно бройките на неговите овце или кози в бюлюка, или пък се наема овчар (*измикерин*), на когото обикновено се плаща „на глава добитък“ за цялото време „от Гергьовден до Петровден“.

Според повечето информатори, овцата е най-доходното животно: „Не яде много, а и вълна дава, и тор, и мляко, и сирене, и месо, само блеенето ѝ е на халост.“¹¹⁶ „Не ще и много труд, ако са пет или шест бройки.“¹¹⁷ Само в няколко стопанства във всяко село се държат овни или кочове за разплод, като обикновено на тези стопани се заплаща някаква сума за разходите по отглеждането на овена. Оставянето на някое мъжко агне за коч обикновено се решава от участниците в бюлюците, след като те се уверят, че шилето „върши работа“, т.е. *мърли* овцете¹¹⁸. След това неговият собственик се убеждава „да остави шилето за тамазлък“, като се договаря и сумата, която участниците в бюлюка са готови да му плащат „за отглеждането на овена“.

Както едрият добитък, така и дребните рогати се „захранват“ от началото на 80-те години с концентрирани фуражи като кюспе, смески, ечемик, жито, овес, хляб и царевично брашно. През зимните месеци основната храна на овцете и козите е и буквата, и дъбова шума.

Най-често в личните земеделски стопанства от планинските и полупланинските райони се предпочита отглеждането на една крава и по пет или шест овце. С такава нагласа, приложена и в практиката, са 137 от стопаните на изследваните 238 стопанства. Обикновено там, където се отглеждат повече едри животни, броят на овцете е около две или три, а кози не се гледат. Обичайно е също така да не се отглежда едър рогат добитък в стопанства, където броят на дребните рогати е повече от 10.

Кравите и овцете, и по-рядко биволиците и козите, заемат основен периметър в личните земеделски стопанства от планинските и полупланинските райони и затова в случая по-скоро става въпрос за скотовъдни стопанства. В почти всеки двор в тези райони се отглеждат още по едно или две прасета (без мюсюлманските села), по 10–15 кокошки и 1–2 петела, а в някои случаи към скотовъдния сектор се причисляват още по няколко зайци, гъски, пуйки, патки.

Обхватът и разнообразието на скотовъдния фонд на личните стопанства е съобразен с неговите размери, с възможностите за изхранване на животните, а така

също със свободното време и самата нагласа на стопанина. Повече животни обикновено се отглеждат от хора, които работят в местните кооперативни обори, тъй като за тях не съществува проблем относно изхранването на животните. Снабдяването от кооперативните хамбари чрез кражба е повсеместна практика, от която се ползват цели роднински или приятелски общности „около“ въпросните кооператори. Все пак дори при наличието на такива възможности за стопански размах, обхватът на личния скотовъден сектор е ограничен. Неговото предназначение е да задоволява някои потребности, наследени от миналото, както и да служи за самозадоволяване на стопаните и техните семейства с продукти от първа необходимост като месо, мляко, сирене, кашкавал, кожи и т.н.

Продукцията, предназначена за пазара, е в незначително количество и това обстоятелство е успяло в значителна степен да циментира някои наследени от миналото стереотипи, ограничаващи пазарното мислене и стопанския размах на българския селянин. Сто деветдесет и трима души от информаторите посочиха, че дори да имат повече земя, не биха отглеждали повече животни, тъй като според тях „това е тегло“, за което „не си струва да се блъска“. Към тези отговори обикновено се прибавя и заключението, че отглеждането на животни „е бадева работа“, от която „никой не е забогатял“.

От подобни констатации личи, че освен от чисто прагматични подбуди, отглеждането на животни може да се разглежда и като своеобразно продължение на традиционното скотовъдство у нас, където духовната потребност и социално-икономическите подбуди се преплитат и изграждат специфичен народопсихологичен комплекс.

ОТГЛЕЖДАНИТЕ ЗЕМЕДЕЛСКИ КУЛТУРИ

Въпреки че в планинските и полупланинските райони е застъпено предимно животновъдството, важен елемент от цялостния комплекс производство са и редица земеделски култури. В някои от случаите те дори заемат приоритетно място, особено ако стопаните разполагат с „тлъста“ земя, с нужните количества оборски тор и с напителни съоръжения. Разбира се, и тук от значение е още стръмнината на терена, доколко е изложен на слънчевите лъчи и на какво разстояние е от стопанския двор.

Предпочитанията са към интензивните култури и тревите (сеното). Каргофите са най-често срещаното насаждение и обикновено заделената площ за тях е около 200 кв.м, а в някои родопски села и до половин декар. Отглеждането на картофи бе застъпено в 215 от изследваните стопанства, но цялото произвеждано количество е било само за вътрешна употреба. Освен за храна картофите се използват и като фураж за животните, най-вече за свинете.

Царевицата (кукурузът) също е застъпена в значителни размери и обикновено засяваната площ с такава култура е около декар или два. С отглеждането на царевицата са се занимавали 223 стопанства от изследваните, като само в 7 от тях царевичното производство е било приоритетно. В останалите произведените количества са били предназначавани за вътрешна употреба като фураж за свине, кокошки и дори за рогатите животни. Инцидентно царевичното брашно е било използвано за храна на самите стопани, но не защото е „липсвало друго“, а „от мерак да си спомним как на

времето ни хранеха все с качамак¹¹⁹. Смята се, че за „кукуруза трябва по-добра земя и да може да се полива, иначе нищо няма да се изкара“¹²⁰. Местата, насаждани с картофи и царевица, обикновено са извън дворното място.

Във всяко лично стопанство, както и във всяко домакинство, задължително се засяват и по „няколко фетерии“ (лехи) с чесън (*бял лук*) и кромид (*червен лук*). За тези насаждения също се изисква „тлъста“ почва, добре огрявана от слънцето, да е наторена и напоявана¹²¹. Кромидът и чесънът обикновено се насаждат в зеленчуковата градина до къщата на стопанина или на бостан. Лехите с тези насаждения са в правоъгълна форма, най-често с два до три метра широчина и 5–10 м дължина. И тези продукти са за вътрешна употреба и се използват предимно като подправки. Само в три от случаите са произвеждани количества за пазара.

Фасулът (*бял боб*) и зеленият боб също присъстват почти във всяко домакинство и лично стопанство. И за тези насаждения са необходими добра земя, слънчеви лъчи, наторяване и „поливане“, както и *притки* (дървени пръти за подпори), наричани в Родопите *колци*. Зрелият и зеленият боб също се засяват в градината в жилищния парцел или на бостан, като фетериите с тези насаждения по размери наподобяват лехите с кромид и чесън. В по-големи количества се произвежда зрелият фасул, като той се засява често и в царевичната нива заедно с кукуруза и тиквите. Царевичните стебла обикновено служат за подпори на бобената повет. И тези продукти са за вътрешна употреба – за храна на членовете на стопанството. Само в 6 случая бе отбелязано, че „понякога“ „такава стока“ се носи на пазара, т.е. производството за продан е било несистемно.

В градината до къщата или в бостана до две-три лехи се засяват с домати и по една-две фетерии с краставици, тип корнишон. В същите размери е и отглеждането на пипер. Тези насаждения също са само за вътрешна употреба и за тях се полагат „специални грижи“, както за боба, кромида, чесъна. В ограничени количества и само за вътрешна употреба се отглеждат и репички, зеле, маруля, магданоз (*мерудия*), а понякога и двесил, ягоди, малини, къпини, липов чай и шипки.

Отглеждането на зеленчуците най-често е в градината до къщата, която заема около една трета площ от жилищния парцел. Отглеждането на *зарзавата* често става и на бостан, но все пак се предпочита тези насаждения да са до „дома“ поради страх от кражби, особено в местата, където живеят цигани¹²². Опасенията, че „насаденото може да иде зял“, често се свързват и с *налет* на животни, било домашни или диви, поради което бостаните се заграждат с мрежа, бодлива тел, с тарбена ограда или с жив плет.

В планинските и полупланинските райони в значителна степен е застъпено и отглеждането на плодове като круши, ябълки, дюли, сини сливи, джанки, вишни, череша (*белица*), а така също и липов чай. Често се „отчуват“ и по няколко орехови дървета, мушмули, както и по някоя асма в близост до къщата. Единствено в Западния Предбалкан широко е застъпено и лозарството. В с. Митровци например лозята на стопаните са от един до два декара, а в общи линии така стои въпросът с лозарството и в околните села. Лозарството е силно застъпено и в Източна Стара планина и типични лозарски селища са Аврен, Горен и Долен Близнак и други.

В Родопите и най-вече в района на Крумовград и Златоград се отглежда и зим-

на ръж, като фураж за едрия и дребния рогат добитък. Навсякъде в част от земята за лично ползване се засява и люцерна, която е много полезна и „хранителна“ за добитъка, но и опасна, ако е в особено големи количества.

Най-много площ от личните стопанства в планинските и полупланинските райони е заета от ливади – около две трети от площта на цялото стопанство. Обикновено в ливадите се засаждат сливови и ябълкови дръвчета, както и други овошки като джанки, круши, череши или черници (*дуди*), така че пълноценно да се използва предоставената земя. Дърветата обаче са по-нарядко, за да не „засенчват“ тревата и респ. да пречат на нейния растеж.

До началото на 70-те години на редица места са се отглеждали ечемик, жито, овес и просо, но впоследствие тези зърнени култури са изоставени¹²¹. Засяването и отглеждането на такива насаждения е било твърде трудоемко според информаторите, а освен това ТКЗС-то е предоставяло необходимите количества зърно. Отмирането на зърнопроизводството в личното стопанство, като изключим царевичата, е било свързано и с редовното снабдяване на населението с хляб, чиято цена е била твърде ниска, както и с брашно.

В Родопите и особено в Източната им част и района на Чеч се отглеждал и тютюн, който се е давал (разбирай продавал) на „Булгартабак“ и е носел значителни печалби на стопаните. Поради това и сега местното население храни твърде големи надежди за социално-икономически просперитет на основата на тютюнопроизводството въпреки „убийствения труд“, свързан с отглеждането на тази култура. В много от личните стопанства в планинските и полупланинските райони и особено в стопанствата на християни се отглежда и цвекло, използвано като храна за свинете.

Произвежданите земеделски продукти са предимно за вътрешна употреба, като се изключи тютюнът. Размерът на земята и нейната плодородност не позволяват голям размах, а и наследените стереотипи от миналото също оказват своето въздействие. В този план стопанската активност в нейния модерен аспект напълно отсъства и това е закономерно, тъй като тогава тя е монопол на държавата. Страхът на законодателя от собственика капиталист не позволява дори на притежателите на лични стопанства да прескочат границата „производство за вътрешна употреба“ и затова в съзнанието дори и на тези стопани надмощие взема „наемникът на държавата“, а не човекът на свободната инициатива.

* * *

Създаването на личните земеделски стопанства в България не може да се разглежда само от социално-икономическа гледна точка, като някаква форма за задоволяване на материални интереси или като средство да се предотврати пустеенето на земята, особено в планинските и полупланинските райони. Феноменът лично земеделско стопанство има значително по-широк обхват. В неговите рамки се съдържат и реалии, които не могат да се характеризират като социално-икономически.

На първо време личните стопанства в планинските и полупланинските райони се превръщат в трансмисия между българския селянин и земята в годините на т.нар. колективизирано селско стопанство. Връзката със земята векове наред е определяла

битието на българина и в значителна степен е спомогнала той да съхрани някои етноидентификационни белези. На този фон екологичната среда в планината и полупланинските райони е въздействала върху редица негови социалнопсихологически характеристики, за да оформи образа на планинеца, познат у нас повече като „балканджия“. След колективизацията личните земеделски стопанства са фактора, спомогнал най-много да се съхрани този социален тип с неговата традиционна култура. Иновациите, свързани с настъпването на „Новото време“ или на „победилия“ и „зрял социализъм“, не са в състояние да променят радикално менталитета на традиционния планинец. В стеснените рамки от „пет декара“ две поколения се оказват свързани с традиционния стопански годишен ритъм, съхранил твърде много от стереотипите на поведение на техните предшественици.

Създаването на личните земеделски стопанства в известен смисъл е опозицията на колективизацията, неин антипод, въпреки предварителните замисли на законодателя и свързаните с тях всички условности и забрани по отношение експлоатирането на предоставената земя за лично ползване. Тези стопанства възпроизвеждат част от миналото, в тях и чрез тях се съхрани духовната потребност на българина от „пълния двор“, но не толкова като израз на материално благополучие, а като опозиция на „мъртвилото“, на „опустяването“, на замиращия живот. Въпреки ежедневната си заетост като наемници на държавата, за хората от планинските села къщата и стопанският двор към нея си остават един от приоритетите и обикновено в това пространство протича свободното време на притежателя на личното стопанство. В тези рамки планинецът може да разгърне своята инициатива, да демонстрира схващанията си за „хубаво“ и „табиетлък“, да се прояви като „чорбаджия“, а не като подвластен индивид. Формирането на личните стопанства освен това е свързано за преселниците в планинските села с необходимостта от адаптация към околната среда и към местния селски колектив.

Изграждането на личните земеделски стопанства е най-интензивно към края на 50-те и началото на 60-те години на нашия век в процеса на колективизацията на земята. Самият акт на формирането на стопанствата – в нормативен и веществен план – не е оставил никакъв спомен с висок емоционален заряд, тъй като е потиснат от труса, предизвикал отнемането на земята и част от добитъка. Незабележима вероятно ще е и горната граница от историята на тези стопанства, засенчена от „шетнята“ около възстановяване правата на собственост върху колективизираните някога земи. Близко тридесетгодишното съществуване на личните земеделски стопанства у нас обаче ще остане безсъмнено като връзка с едно минало, отричано или идеализирано, успяло да си пробие път до наши дни, с амбицията да даде началото на по-редното „Ново време“ на българина.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Бойчев, Й. Проблеми и задачи в развитието на селското стопанство през периода 1961–1980 г. С., 1963;

Гроздев, Д. Основни етапи на социалистическата концентрация в селското стопанство на Народна република България. – Год. на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ. История на БКП, 8, 1974, 431–501; Коларов, И. Личното спомагателно стопанство в етапа на изграждането на развито социалистическо общество в НРБ. – Изв. ВИНС „Д. Благоев“, Варна, 2, 1974.

- ²⁵ Асен Хаджиев – 67 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Чорбаджийско (Крумовградско).
- ²⁶ По данни на информатор от с. Брусен, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ²⁷ По данни на информатор от с. Стоево (Асеновградско), чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ²⁸ По данни на информатор от с. Горно Павликени, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на информацията.
- ²⁹ По данни на информатор от с. Дъбница, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ³⁰ По данни на информатори от с. Триград (Централни Родопи), на с. Градешница (Ловешко) и на с. Старо Стефаново (Ловешко), чиито имена ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация и с цел на тях да не им се навреди.
- ³¹ По данни на информатор от с. Старо Стефаново.
- ³² По данни на информатор от с. Костандово (Велинградско), чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ³³ Витка Иларинова – 73 г., българка християнка, начално образование, земеделка, жител на с. Борима (Тетевенско).
- ³⁴ Б о ю к л и е в, Б. Въпроси за икономическите отношения между общественото и личното стопанство. – Икономика на селското стопанство, 1985, № 5, с.50.
- ³⁵ Б а й р м о в, А., Н. А н д р е е в. Тенденции в развитието на трудовите ресурси в условията на планинското и полупланинското земеделие. – Икономика на селското стопанство, 1976, № 1, 64–80.
- ³⁶ Мария Иванова Тодорова – 81 г., българка християнка, начално образование, земеделка, жител на с. Горно Павликени.
- ³⁷ Христо Маринов Христов – 39 г., българин християнин, средно образование, служител във военно подразделение, жител на с. Малък Искър.
- ³⁸ Айше Ибрямова – 45 г., туркиня, начално образование, домакиня, жител на с. Петко Славейково (Свевилевско).
- ³⁹ Айше Рамаданова – 45 г., туркиня, висше образование, учителка, жител на с. Петко Славейково; Янка Иванова Минкова – 37 г., българка мюсюлманка, средно образование, домакиня, жител на с. Градешница; Реджеб Реджеб – 34 г., българин мюсюлманин, основно образование, работник, жител на с. Барутин.
- ⁴⁰ Гюлнеш Енвер Калфа – 76 г., туркиня, без образование, домакиня, жител на с. Дъбница.
- ⁴¹ Х р и с т о з о в, Х., И. К а п и т а н с к и. Цит. съч., с.9.
- ⁴² Бана Николова Келева – 64 г., българка християнка, основно образование, земеделка, жител на с. Лопян.
- ⁴³ Кина Златинова Калчева – 57 г., българка християнка, средно образование, библиотекарка, жител на с. Български Извор (Тетевенско).
- ⁴⁴ Трифон Дончев – 76 г., българин християнин, основно образование, земеделец, жител на с. Александрово.
- ⁴⁵ Иван Георгиев – 60 г., българин християнин, средно образование, чиновник, сега пенсионер, жител на с. Дъбница; Кадри Алиев Мухов – 79 г., българин мюсюлманин, начално образование, земеделец, жител на с. Български извор.
- ⁴⁶ Иван Личин – 85 г., българин християнин, начално образование, земеделец, жител на с. Митровци.
- ⁴⁷ По данни на информатор от с. Ряховците, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ⁴⁸ Живко Александров Сахатчиев – 49 г., българин християнин, висше образование, учител, жител на гр. Якоруда.
- ⁴⁹ По данни на информатор от с. Сърница, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ⁵⁰ По данни на информатор от с. Фотиново, чието име ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ⁵¹ По данни на информатори от селата Малък Искър и Градешница, чиито имена ще запазим в анонимност поради деликатния характер на предоставената информация.
- ⁵² Васил Тодоров – 82 г., българин християнин, начално образование, земеделец, жител на с. Грохотна (Девинско).
- ⁵³ Петър Вачин – 70 г., българин християнин, средно образование, чиновник, сега пенсионер, жител на с. Митровци.

- ⁵⁴ Георги Маринов Пашов – 65 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Брусен.
- ⁵⁵ Радньо Янакиев Раднев – 57 г., българин християнин, основно образование, шофьор, жител на с. Руховци.
- ⁵⁶ Александър Иванов – 82 г., българин християнин, начално образование, билкар, пенсионер, жител на с. Михалково (Девинско).
- ⁵⁷ Сюлейман Коджа Ахмедов – 94 г., българин мюсюлманин, основно образование, търговец, сега пенсионер, жител на гр. Девин.
- ⁵⁸ Иван Василев Йотов – 66 г., българин християнин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Лопян.
- ⁵⁹ Дона Цветкова Цочева – 82 г., българка християнка, начално образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Брусен.
- ⁶⁰ Йорданка Бухлева – 74 г., българка християнка, начално образование, домакиня, жител на с. Михалково.
- ⁶¹ Коста Тодоров – 72 г., българин християнин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Горно Павликени.
- ⁶² Геннадий Тодоров Гръчки – 66 г., българин християнин, висше образование, чиновник, сега пенсионер, бивш жител на с. Митровци.
- ⁶³ Ботьо Маринов Терзиев – 68 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Брусен; вж. също бел. №№ 7, 12, 20, 22, 25, 34, 39 и др.
- ⁶⁴ Шинди – специално обработени дъски, които се използват за направа на хамбари и за стени на плевни. Дължината им обикновено е около метър, а широчината – около 20–30 см. Единият край по дължината на шиндата е по-удебелен с оглед там да бъде врязан улей, в който се „снажда“ или занитва тънкият край на друга шинда. По този начин може да се сложи сандък или хамбар, който да задържа насипни продукти или пък да се изгради стена на плевня. Най-много майстори на шинди е имало в Лопян и поради това в района на Етрополе жителите на това село се наричат и шиндари.
- ⁶⁵ Стойко Костадинов Раденков – 76 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на гр. Широка лъка.
- ⁶⁶ Рада Маркова Стефанова – 81 г., българка християнка, начално образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Брусен.
- ⁶⁷ Мехмед Сюлейманов – 58 г., българин мюсюлманин, основно образование, ходжа, жител на с. Градешница; вж. също бел. № 19.
- ⁶⁸ Нано Цветков Наков – 61 г., българин християнин, основно образование, майстор зидар, пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ⁶⁹ Латиф Ахмедов Ананисв – 79 г., българин мюсюлманин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на гр. Ракитово.
- ⁷⁰ Мустафа Хаджийски – 73 г., българин мюсюлманин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Аврамово (Велинградско).
- ⁷¹ Васил Иванов Илиев – 58 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Лопян.
- ⁷² Зюлляр Шабан – 77 г., турчин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Долни Воден, сега квартал на Асеновград.
- ⁷³ Панчо Николов – 86 г., българин християнин, без образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Соколовици (Крумовградско).
- ⁷⁴ Асан Али Деркли – 91 г., българин мюсюлманин, без образование, овчар, пенсионер, жител на с. Барутин.
- ⁷⁵ Цонко Минков Цонков – 68 г., българин християнин, начално образование, земеделец, жител на с. Брусен.
- ⁷⁶ Хасан Илиев – 100 г., турчин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Бежаново (Луковитско).
- ⁷⁷ Вж. бел. №№ 55, 65, 70 и др.
- ⁷⁸ Бекир Драганов – 72 г., българин мюсюлманин, начално образование, земеделец, жител на с. Кирчево (Тетевенско).
- ⁷⁹ Ботьо Петров Грозев – 74 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Брусен.
- ⁸⁰ Петко Киселов – 66 г., българин християнин, основно образование, скотовъд, пенсионер, жител на с. Брусен.

- ⁸¹ Мома Ефендиева – 70 г., българка християнка, начално образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Старо Стефаново.
- ⁸² Марийка Живкова Ганчева – 71 г., българка християнка, средно образование, чиновничка, пенсионерка, бивш жител на с. Митровци.
- ⁸³ Вж. бел. № 55.
- ⁸⁴ Сребрин Хаджийски – 67 г., българин мюсюлманин, основно образование, земеделец, жител на с. Мулдава (Асеновградско).
- ⁸⁵ Под каруцар се разбира човск, извършващ услуги със своя каруца (кирия) срещу заплащане.
- ⁸⁶ Неда Янакиева Савова – 62 г., българка християнка, начално образование, работничка, пенсионерка, жител на с. Руховци.
- ⁸⁷ Калина Янева – 101 г., българка християнка, образование 2 клас, домакиня, жител на с. Михалково.
- ⁸⁸ Цако Дойнов – 82 г., българин християнин, образование 6 клас, майстор ковач, пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ⁸⁹ Йордан Колев Наков – 57 г., българин християнин, основно образование, шофьор, сега пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ⁹⁰ Вж. бел. № 88.
- ⁹¹ Юсуф Шабанов – 73 г., турчин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Ряховците (Севлиево).
- ⁹² Вж. бел. № 81.
- ⁹³ Помпаз – малък плетен на ръка кош от повет и укрепен с дървени пръчки. Служи за събиране на круши, сини сливи, ябълки, картофи и джанки. Използва се и за събиране на яйца.
- ⁹⁴ Вж. бел. № 63.
- ⁹⁵ Ибрахим Асенов Бейски – 90 г., българин мюсюлманин, без образование, земеделец, жител на с. Галата (Тетевенско).
- ⁹⁶ Дечо Костадинов Чакърров – 85 г., българин християнин, начално образование, търговец, сега пенсионер, жител на гр. Широка лъка.
- ⁹⁷ Стоян Колев Стоянов – 72 г., българин християнин, начално образование, дюлгер, пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ⁹⁸ Иван Димитров – 60 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Ряховците.
- ⁹⁹ Димитър Мирчев Бояклиев – 72 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Старо Стефаново.
- ¹⁰⁰ Мария Янакиева Джамбюлова – 67 г., българка християнка, начално образование, работничка, пенсионерка, жител на с. Руховци.
- ¹⁰¹ Мария Александрова Генова – 81 г., българка християнка, основно образование, земеделка, пенсионерка, жител на гр. Велинград.
- ¹⁰² Абибе Усинова – 52 г., българка мюсюлманка, основно образование, работничка, жител на с. Градешница.
- ¹⁰³ Никола Статев Станев – 70 г., българин християнин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Руховци.
- ¹⁰⁴ Мома Савова – 59 г., българка християнка, начално образование, работничка, сега пенсионерка, жител на с. Руховци.
- ¹⁰⁵ Кръстев, С., З. Моллов, П. Пенчев. Елена. С., 1975, 5–10.
- ¹⁰⁶ Васил Христов Андреев – 70 г., българин християнин, основно образование, дюлгер, пенсионер, жител на с. Малък Искър.
- ¹⁰⁷ Вж. бел. № 59.
- ¹⁰⁸ Петър Иванов Тодоров – 68 г., българин християнин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Старо Стефаново.
- ¹⁰⁹ Мирчо Иванов Витев – 82 г., българин християнин, средно образование, търговски работник, сега пенсионер, жител на с. Лопян.
- ¹¹⁰ Вж. бел. № 108.
- ¹¹¹ Николай Ангелов – 72 г., българин християнин, основно образование, свещеник, жител на с. Мулдава.
- ¹¹² Исмаил Халилков – 88 г., българин мюсюлманин, образование 2 клас, земеделец, сега пенсионер, жител на с. Избегли (Асеновградско).
- ¹¹³ Гюла Ахмед – 91 г., българка мюсюлманка, без образование, домакиня, жител на с. Аврен (Кривопаланско).

- ¹¹⁴ Костадин Наков Наков – 61 г., българин християнин, средно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Лопян.
- ¹¹⁵ Никола Ботев Ненов – 59 г., българин християнин, основно образование, шофьор, жител на с. Брусен.
- ¹¹⁶ Рабина Успнова Акманова – 80 г., българка мюсюлманка, без образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Градешница. Вж. също бел. №№ 32, 54, 78, 87 и др.
- ¹¹⁷ Йорданка Петрова Димова – 68 г., българка християнка, основно образование, земеделка, пенсионерка, жител на с. Долни Воден. Вж. също бел. № 67 и бел. № 103.
- ¹¹⁸ Яшар Мехмедов – 79 г., българин мюсюлманин, начално образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Мулдава; Цветана Пологачова – 83 г., българка християнка, основно образование, земеделка, пенсионерка, жител на гр. Смолян.
- ¹¹⁹ Вж. бел. № 71.
- ¹²⁰ Василка Иванова Гергова – 62 г., българка християнка, основно образование, чиновничка, сега пенсионерка, жител на с. Малък Искър.
- ¹²¹ Вж. бел. № 55.
- ¹²² Гюргя Вълева – 78 г., българка християнка, основно образование, земеделка, пенсионерка, жител на гр. Ракитово.
- ¹²³ Сава Савов Савов – 86 г., българин християнин, основно образование, търговец, сега пенсионер, жител на с. Руховци; Герго Маринов Гергов – 71 г., българин християнин, основно образование, земеделец, пенсионер, жител на с. Малък Искър; вж. също бел. № 62.